

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

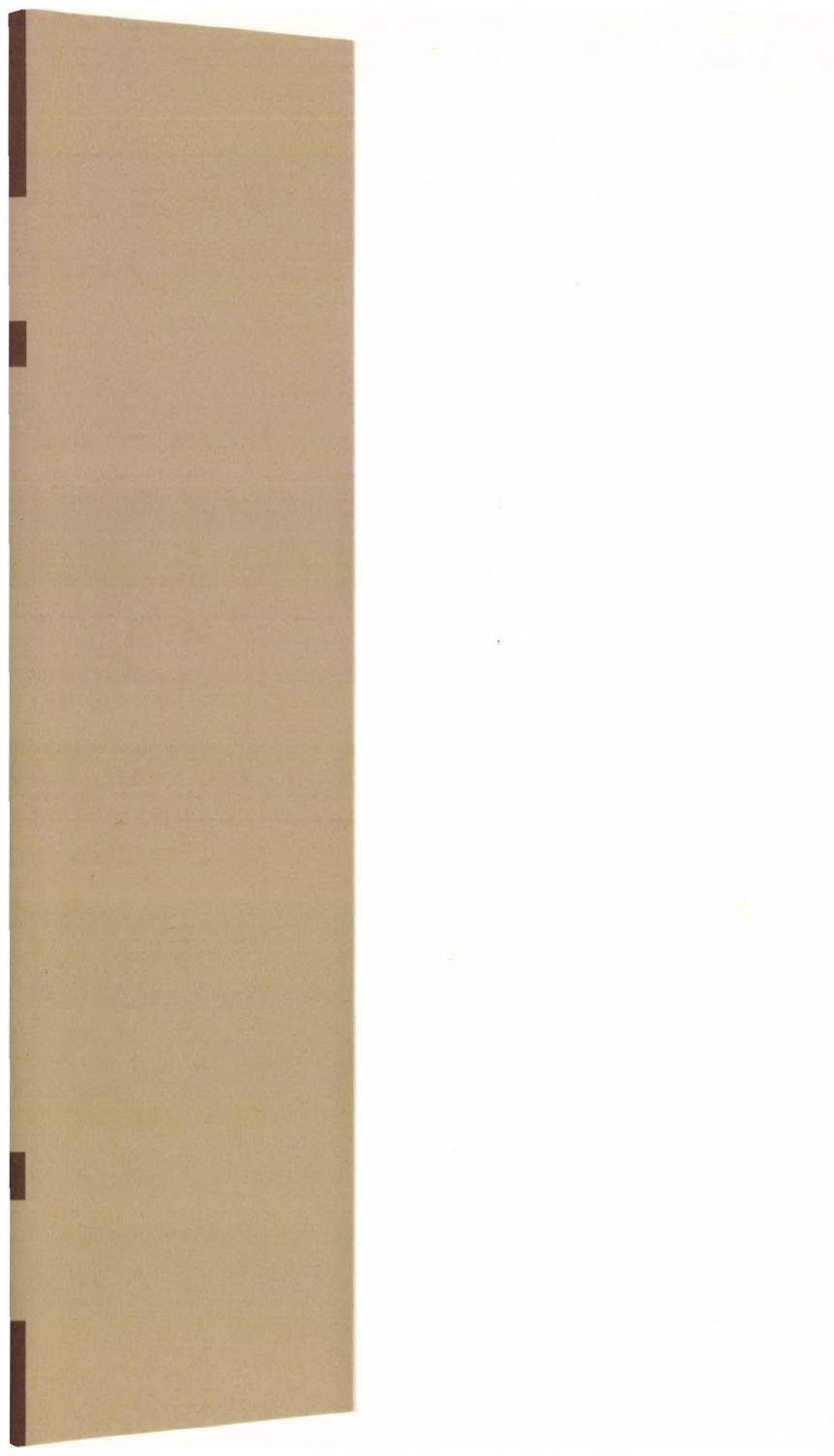
HAHN ISTVÁN

ÁLOMFEJTÉS
ÉS TÁRSADALMI
VALÓSÁG

31

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

HAHN ISTVÁN

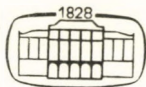
ÁLOMFEJTÉS
ÉS TÁRSADALMI
VALÓSÁG

ARTEMIDORUS DALDIANUS

MINT TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FORRÁS

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1982. DECEMBER 22.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia 1982. évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott rendes és levelező tagok székfoglalói — önálló kötetben — látnak napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtítkárának 22/1/1982. számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 3981 0

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1985, Hahn István

Printed in Hungary

1. Itt következő fejtegetéseim néhány igen egyszerű alaptételből, ill. munkahipotézisből indulnak ki. Az ókori álomfejtők — akiknek jórészt csak neve és műveiknek néhány töredéke ismeretes — általában nem templomok papjai voltak, hanem az ügyfeleiktől kapott tiszteletdíjból, a piacról éltek.¹ Számukra tehát egzisztenciális érdek volt a nekik előadott álmokat oly módon értelmezni, hogy megfejtéseikben ügyfeleik az őket legmélyebben érdeklő kérdésekre kapjanak választ. Ez fokozottan érvényes az álomfejtő irodalmi művek szerzőire, az ókori Egyiptomtól Mezopotámián át a Római Birodalom és Bizánc álomfejtőinek

¹ Az álomfejtés, mint a jövőt feltáró tevékenység, a *divinatio* egyik alfaja, vö. pl. Cicero: *De div.* 1,12 §, aki szerint a *divinatio* „... aut augurum, aut astrologorum, aut sortium, aut somniorum, aut vaticinationum ... praedictione movetur...”. Ezen műfajok közül azonban a jóshelyek és az elismerten jövőmondó papok az álomfejtést mint jóstevékenységet nem alkalmazták. Sajátos álomfejtő-gyógyító eljárás az *incubatio*, vö. hozzá: L. Deubner: *De incubatione capita quattuor*, Leipzig, 1900. Az Ószövetség híres álomfejtői, József és Dániel, bár „isteni ihlet” alatt oldják meg a királyok álmait, de azt magán-személyként teszik. A klasszikus álomfejtéshez, mint profán tevékenységhez vö. PWRE s.v. *Oneiros* (18/1, 488 skk.), *Oneiro-pompeia* (uo. 440 skk.), *Traumdeutung* (VI A 2233 skk. és „Der kleine Pauly” V. 929 skk.).

tevékenységéig.² E tekintetben sajátos eltérést figyelhetünk meg a történetileg vagy irodalmilag dokumentált tényleges álmok ránk hagyományozott megfejtései és az álmoskönyvekben taglalt általános receptek között (amelyek viszont ha felépítésükben nem is, megfejtéseik jellegében mutatnak egymás között bizonyos egyöntetűséget). Míg az előbbi „történeti” típusnál mindig egy-egy összetett cselekménynek kell minden szálát kibogozni, és egyes fantasztikus elemeit egységes kompozícióvá alakítani a megfejtés során³ — addig az álmoskönyvek az álombéli cselekménynek egyetlen statikus elemét vagy pillanatnyi mozzanatát ragadják meg több-kevesebb asszociációs szabadsággal, és ebből következtetnek az álomlátóval bekövetkezendő egyetlen (de mindig lényeges) jövőbeli eseményre. Az álomfejtők nyilván tudták, hogy minden álom különböző elemek fantasztikus szövevénye, és éppen ezeknek mindig sajátos kombinációja teszi az álmot értelmezhetővé; de — miként az antik álomfejtés „klasszikus” szaktekintélye,

² A terjedelmes ókori álomfejtő szakirodalomból csak Artemidorus Daldianus: *Oneirokritikája* maradt fenn 5 könyvben, továbbá az arab Ahmet ibn Širín azonos c. műve, bizánci-görög fordításban.

³ Az Ószövetségben megfejtett álmokhoz vö. pl. E. Ehrlich: *Der Traum im AT* — ZAW Beih. 73, Berlin, 1953; Hérodotos álomfejtéseihez: P. Frisch: *Die Träume bei Herodot*, Meisenheim/Glan, 1968.

Artemidorus Daldianus is megállapítja (I. 4) — a számos elemből egyet, a döntő jelentőségűt kell kiválasztani és azt értelmezni. Az elemzés tárgyául szolgáló komplex cselekményből való motívum-kiválasztás önkénye és a megfejtés laza asszociációja voltaképpen érdektelenné teszi ezt az egész, inkább a hiszékenység körébe utalandó műfajt a lélektani igényű álominterpretáció számára, bár az újabb szaktudományos kutatás részéről éppen ebben az irányban történtek bizonyos interpretációs kísérletek.⁴ Viszont ugyanezek az önkényes álomfejtések a kiindulásul választott alapelv értelmében annál tanulságosabbak a társadalomtörténet számára.⁵ Hiszen éppen a motívum-kiválasztás és az asszociatív értelmezés szabadsága adott módot olyan álomfejtésekre, amelyekben a kérdező az őt izgató, reményeit, vágyait, félelmeit, szorongásait napfényre hozó kérdésekre talált választ: kedvezőt vagy kedvezőtlent. És

⁴ Vö. pl. C. Blum: *Studies in the Dream-Book of Artemidorus*, Uppsala, 1946 (főként szövegfilológiai érdeklődésű); W. Kurth: *Das Traumbuch des Artemidorus im Lichte der Freud-schen Traumlehre*, *Psyche* 4, 1951, 488 skk.; K. Brackertz: *Artemidor: Das Traumbuch*, Zürich, 1979, utószó 349—391 l.

⁵ Az eddigi kutatók közül leginkább S. Laukamm: *Das Sittenbild des Artemidor von Ephesos*, Leipzig, 1928, vö. ua. in: Angelos, *Archiv f. Neutest. Zeitgeschichte* 3, 1930, 32 skk. használta fel az álomfejtő irodalmat társadalomtörténeti, ill. társadalmi-erkölcstörténeti célra. A csillagjósolási szövegeket hasznosítja: R. McMullen: *Social History in Astrology*, *Ancient Society* 2, 1971, 105 skk.

itt még egy megjegyzés kínálkozik. Az álomfejtők nyilván kedvező vagy legalábbis bizonytalan általánosító jellegű megfejtéseket igyekeztek adni: viszont az álmoskönyvek szerzői (ebben a vonatkozásban nem lévén közvetlenül érdekeltek) éppen szavahihetőségük fokozása végett kb. egyenlő arányban osztják meg a biztatást a riasztó jóslattal, s ügyelnek arra is, hogy válaszaik beleilleszkedjenek nemcsak az általában fennálló, hanem a kérdező személy konkrét körülményei között elvárható lehetőségek körébe. Ez a következmény szükségessé tett bizonyos típusalkotást a kérdezők személyi körülményei szerint, és a megfejtéseknek ezen tipikus helyzetek szerinti differenciálását: a típusalkotásban pedig meghatározó tényező a megfejtést kérő személy társadalmi helyzete.⁶ A L. Oppenheim által kiadott asszír álmoskönyv szerint pl.: „Ha valaki álmában magasba emelkedik, és meghatározott irányba fennen szárnyal — ez fontos személyiség esetében nagy szerencsét jelent; szolgáló ember számára alantas helyzetének

⁶ A keleti szövegekben általában uralkodók vagy főemberek kérnek álomfejtést, de az „elméleti” szakirodalmukban magán-személyek is szerepelnek. Ezeknek a kategóriákba való osztását az antik álomfejtés úgy oldja meg, hogy a szociális kategóriák mellett más csoportok is gyűjtőfogalomként szerepeljenek, pl. betegek, börtönben levők, perben állók, elítéltek, bűnözők, rejtőzködők stb.

(megpróbáltatásainak) közeli végét; börtönbéli rab számára a szabadulást, betegnek a gyógyulást hirdeti. Ha azonban álmában céltalanul ide-oda röpköd: ez gazdag ember számára erőfeszítéseinek hiábavalóságát, vagyona elvesztését jelenti.”⁷ Az álomfejtést kérő személyek ilyen jellegű társadalmi kategorizálása az álmoskönyvek szerzői részéről voltaképpen egy alulnézetben ábrázolt, vulgáris szociográfiát ad; a megfejtések tematikai csoportosítása a társadalmi közérzetnek és elvárásoknak osztályok, társadalmi csoportok, esetleg etnikumok szerint is lebontható összképét nyújtja; végül a megfejtések irányultsága némi képet ad a konkrét, térben és időben meghatározott társadalmi közeg mozgásának lehetőségeiről és korlátairól, törekvéseiről és megalkuvásairól, érdekeinek és érdeklődésének köréről. Mindez nem érdektelen az ókori társadalomtörténet ismert adatszegénysége mellett, kiváltképpen az álmoskönyvek, asztrológiai traktátusok és egyéb vulgáris szövegek leginkább célba vett olvasóinak: a városi társadalom alsó és középrétegeinek viszonyait illető ismereteink szűkösségének tudatában.

⁷ A. L. Oppenheim: *The Assyrian Dream Book*, *Transact. Am. Phil. Ass.* 46:3, 1956. Francia ford.: M. Leibovici, in: *Les songes et leur interprétation*, *Sources Orientales II*. Paris 1959, 68 skk.

2. Az eddigi megállapításokat a vulgáris álmoskönyvek társadalomtörténeti felhasználhatóságáról a továbbiakban az ókor legtekintélyesebb fennmaradt álomfejtő művének, a kisázsiai Artemidorus Daldianus (kb. 100—180) Oneirokritikájának, ennek a középkorban arabra is lefordított „klasszikus”-nak az alapján szeretnénk konkretizálni — s egyben felhasználni ezt a munkát a római császárkori társadalomtörténet néhány jelenségének pontosabb ábrázolására is.⁸ Az öt könyvből álló mű kerekén 1400 álommotívumnak az álmodó személyes körülményeitől függően kb. 3000 megfejtését adja. Ha a megfejtéseket az álmok által állítólag megvilágított, ill. megjósolt életkörülmények szerint csoportosítjuk, szembevető a gazdasági-társadalmi problematika (munkasiker-kudarc, vállalkozás, gazdagodás-elszegényedés, szolgaság-szabadság stb.) erős érvényesülése; egyéb kérdések közül — ha eltekintünk a siker-kudarc általános (nem

⁸ Artemidorus Daldianus: Oneirokritika c. művét először kiadta R. Hercher (Teubner, 1864), majd ugyanezen kiadónál újabb szövegkiadást tett közzé R. Pack (Teubner, 1963). Ezen tanulmányban a szöveget könyv- és fejezetszámozással idézzük, terjedelmes fejezetek esetén a Hercher-féle (régebbi) kiadás lap- és sorszámát is feltüntetve — azért ezt, mert ennek lapszámai a későbbi kiadás margóján is fel vannak tüntetve. Az utóbbi években megjelent fordítások közül felhasználtuk: K. Brackertz (Zürich, 1979) német, J. Festugière (Paris, 1975) francia és B. J. White (N. Y., 1975) angol fordítását.

specifikált) kilátásba helyezésétől, a gazdasági-társadalmi problematika mellett (hozzávetőlegesen a jóslatok 25—30%-a) az egészség-bebetegség, élet-halál „biológiai” kérdései (kb. 20%), a családi problematika — gyermekáldás, házasság, házasság felé tendáló szerelem — mintegy 10%-ban szerepel a jóslatjellegű értelmezések között.⁹ Ehhez a három nagy

⁹ Szerzőnk a szerelem, házasság, születés, gyermekek viszonylatában a hagyományos-konformista állásponton van. Míg a császárkornak már kezdete óta, ill. már ennél is korábban a görög területek és városok népszaporulatának hiánya kétségbeejtő méreteket öltött — vö. ehhez P. Salmon: *Population et dépopulation dans l'empire Romain*, Brüsszel 1974, főként 117 skk., H. Grassl: *Sozialökonomische Vorstellungen i. d. kaiserzeitlichen griechischen Literatur*, *Historia-Einzelschriften* 41, Wiesbaden 1982, 56 skk. —, az álmofejtő a gyermekáldást még jónak tekinti, főként fiúk esetében igen kedvezőként értékeli az erre utaló álmokat, vö. I. 26, I. 51, I. 15, I. 44 stb. Ennek okát abban láthatjuk, hogy a szegényebb iparúzó lakosság számára a fiúgyermek egyúttal kisegítő munkaerő és később anyagi ellátás forrása, vö. I. 15, 16 és 26 [I. 15: οἱ παῖδες τὸ παρὸν ὄντες ἀπρακτοὶ αὐθις ἐπ' ἅν' ἀνατραφῶσι δυνήσονται τι πρᾶξαι], és ugyanígy hangoztatja a regényíró Heliodorus is: *Aethiopica* 2, 16: ὁδηγοὶ καὶ κηδεμόνες ὥσπερ καὶ οἱ παῖδες ἐν γῆρᾳ γενομένων τῶν γονέων ... Ezzel szemben a lánygyermekek a hozomány kötelezettsége miatt pénzbe kerülnek, ezért pl. akinek álmában meghal a lánya, ezt tekintse kedvező előjelnek arra, hogy adósságait majd kifizeti, anyagi kötelezettségeitől pedig szabadul, vö. I. 15. A gyermekkitétel lehetősége azonban nem merül fel az álmok megfejtéseiben. A gyermekek születését csak házassági kötelék keretében képzei el; ha egy hajadonnak melléből álmában tej folyik, férjhez fog menni, mert „házassági kapcsolatban nem álló nőnek nem lehet gyermeke, nem lehet tehát teje sem”, vö. I. 16. A házasságon kívüli nemi érintkezés férfiak

tárgykörhöz képest a házasságon kívüli szexualitás, a „jogi” tematika (bíróági eljárások várható kimenetele, peres ügyek) és egyéb specifikált jóslatok csak kisebb szerepet töltenek be. Az istenek mint álmok motívumai gyakran merülnek fel (vö. főként II. 33—40), de a megfejtésekben legfeljebb mint az álomlátók profán érdekeinek támogatói kapnak helyet (II. 33—40). *Sui generis* vallási problémák, a bűnbánat és megtisztulás, megváltás és túlvilági üdvösség szinte teljesen eltűnnek.¹⁰ A keresztény vallás, ill. keresztények még közvetve, utalás formájában sem kerülnek szóba — bár a szerző a kereszténység terjedésének már előrehaladott stádiumában és erősen krisztianizált

számára nyilván nem esik kifogás alá, mert csak az a hátránya, hogy általa pénz és sperma veszendőbe megy (I. 78 p. 73, 2). A prostitúció a lányok és szépasszonyok számára nagy veszélyt jelent, mert könnyű pénzkeresettel jár, vö. I. 56 p. 54, 25; I. 58 p. 55, 24, és szegységre vezet. Egy férfi azt álmodta, hogy felesége a bordélyház (*porneion*) kapujában biborruhában ülve várta vendégeit — végül maga a férfi lett vámos, *telónés*, mert ez a foglalkozás éppoly szegyenletes, mint a prostitúció, vö. IV. 72 p. 226, 10 skk. A női prostituáltaknak a szerző két típusát különbözteti meg, az előkelőbbnek tekintett *hetairát* és a másnak (a *pornoboskosznak*) szolgálatában álló, a *porneion*-ban élő *pornét*. Vö. még: E. Eyben: Family-planning in Graeco-Roman Antiquity, *Anc. Soc.* 11/12, 1981/82, 5 skk.

¹⁰ Az álomfejtési motívumokban szerepelnek az istenekkel szemben elkövetett vétkek, pl. hamis eskü (II. 33), de túlvilági büntetéstől úgy látszik, nem tartanak. Az eleusisi misztériumok beavatottjainak is főként evilági szerencsését jósolja (*ἀγαθὸν οὐ τυχόν* — II. 39); a Tartaros avagy Élysion egyszer sem fordul elő.

társágban élt;¹¹ zsidókról csupán egyszer (akkor sem vallási viszonylatban); zsinagógáról — mint szegények gyűlőhelyéről — is csupán egyszer esik szó:¹² tanúságául annak, hogy ezekben a körökben az álomfejtés iránti érdeklődés nem volt meg. Az „álomfejtést kérők társadalma” tehát érdeklődését és vitálisnak érzett érdekeit tekintve: profán társadalom, amelynek tagjai a legnagyobb arányban konkrétan meghatározható anyagi-társadalmi problémáikra keresik a választ: nem önkényesség tehát, ha a továbbiakban elsősorban az álomfejtéseknek ezekre a vonatkozásaira fogjuk figyelmünket fordítani.

3. Az a társadalom, amelynek ideológiája az álomfejtésekben kifejezésre jut: hierarchikus, statikus, konformista, patriarkális szemléletűnek tűnik — legalábbis az első, felszínes benyomások alapján. Minden jelenség a maga hierarchikus tagoltságában mutatkozik meg. Ilyen szemlélet rangsorolja magukat az álmodók is. Államügyekről, közügyekről csak ural-

¹¹ Ephesos, ahol a szerző ifjúkorát töltötte, már az 1. század folyamán jelentős kereskedelmi központ volt, és a 2. században érte el virágzásának csúcspontját, vö. D. Knibbe—W. Alzinger: Ephesos, ANRW II. 7/2, 748 skk.

¹² A zsidók kyrénéi felkelését Trajanus idején (105 k.) említi IV. 24 p. 217, 10. Zsinagógáról (a görög szövegben: *proseuché*) mint szegények és koldusok gyülekezőhelyéről tesz említést III. 53.

kodók, magas rangúak és hatalmas személyek (*basileis, archontes, megistānes*) jogosultak értelmezhető módon álmodni (I. 2, p. 8, 14)^{12a} — egyszerű magánemberek közügyekre vonatkozó álmai érvénytelenek, érdektelenek: legfeljebb akkor vehetők figyelembe, ha tömegesen jelennek meg, mert az egyes kisemberek (*idiótai, mikroi*) önmagukban semmit sem számítanak, csak a *dēmos* egésze mérvadó társa az egyes „hatalmasok”-nak (p. 9, 9 skk.).¹³ Hierarchikusan rendeződnek az istenek sorai is (II. 34). Az olymposi istenek leginkább „a gazdag és nagy hatalmú férfiaknak és nőknek” — *tois plusiois kai mega dynamenois andrasi kai gynainixin* — jelennek meg álmaikban, az egyéb „égi istenek” (Hélios,¹⁴ Seléné stb.) a középszintűeknek, míg az alvilági chthonikus istenek (Démétér, Koré-Persephoné, Dionysos stb.)

^{12a} Vö. Ovidius: *Metamorphoses* 11, 644 skk. (Morpheus, Icelos és Phantasos — a „hiteles” álmok isteni reprezentánsai: „regibus hi ducibusque suos ostendere vultus | nocte solent, populos alii plebemque pererrant”).

¹³ I. 2. p. 9, 9: ... γίνεται ... καὶ στρατηγοῦ καὶ ἀρχοντος οὐδὲν ἥττων ὁ δῆμος. A „nép”, a *dēmos* egészének elvi egyenrangúsága az uralkodóval a hellénisztikus „királyi dicsőséges szolgálat”, az *endoxos dūleia* fogalomköréhez kapcsolódik, vö. E. Goodenough: *The Political Philosophy of Hellenistic Kingship*, Yale Class. Stud. 1, 1928, 55 skk.

¹⁴ Hélios funkciója többértelmű. Mint „Uranios”, égi isten (p. 130, 23) a középszintűek, *metrioi* pártfogója, másfelől azonban a rabszolgák pártfogója és felszabadítója (II. 36 p. 133, 20) és minden titkok feltárója (uo.).

leginkább a szegényeknek a pártfogói. Vannak istenek, akik akárkinek megjelenhetnek, mindenki számára azonban mást hirdetnek. Hestia — a királyok és hatalmasok hatalmát megerősíti, a városi politikával foglalkozóknak részt ad a város bevételeiből — az *idiótések* számára legfőbb ajándéka: a puszta élet (*auto to zén*) — számukra ennyi is elegendő (II. 37 p. 143, 20 skk.).

A hierarchikus szemlélet az álomfejtés egész mechanizmusára kiterjed. Rangsoruk van a testrészeknek: a fej mindig az urat: apát avagy királyt, ill. „nagyembert” jelképezi — a láb pedig mindig rabszolgákra utal (I. 2 p. 7, 24); páros testrészek esetén a jobb oldal a férfiakra, a bal viszont a nőkre utal (uo.). A groteszk elképzelés határát súrolja az olyan álomfejtés, hogy ha valakit álmában gazdag ember mocskol be, ez kedvező előjel (ő is meg fog gazdagodni), ha ugyanez szegény ember részéről éri — elszegényedésnek előjele (II. 26). Az álomfejtés szimbolikájában továbbá a szegények „az olyan hitvány és jellegtelen helyekhez hasonlíthatók, ahová a szemetet szórják (*chória aséma eis ha kopria riptetai*), a gazdagok azonban az istenek szent ligeteihez (*temenesi theón*), palotákhoz, szentélyekhez és egyéb nevezetes helyekhez” (II. 9). Ennek a sajátosan gyalázkodó hasonlatnak — amely meglehetősen

közkeletű a rétori irodalomban¹⁵ — van azonban, éppen az álomfejtés különleges logikájából következő, vigasztaló mozzanata is: akit álomlátásában villámcsapás ér, annak sorsa drasztikusan meg fog változni, hiszen a villám mindent elemészt: a szegények nyomorát, a gazdagnak vagyonát semmisíti meg (uo.). Ez a logika az adott — és az álomfejtő irodalom által is elfogadott! — társadalmi értékelést érvényteleníti akkor, amikor az álommotívumot az álmodók társadalmi helyzetéből adódó értékelésnek visszájára fordítja.

A hierarchikus-konformista társadalom-szemlélet folyománya a többféle variánsban jelentkező dichotom rendszerezés, amelynek legáltalánosabb megfogalmazása: az egyértelműen „irányítók” és az éppoly természetességgel magukat irányítottnak, függőségben lévőknek tekintők szembeállítása — anélkül, hogy ez a szembenállásnak is hordozná vonásait. A „közügyek”, mint láttuk, kizárólag a „nagyokra”: királyokra, archónokra, nagyemberekre tartoznak. Nincs emberi közösség istenhit és monarchia nélkül (*úden genos anthrópón atheon úde abasileuton* — I.

¹⁵ Vö. pl. Dio Chrys. Or. 50, 1—3; C. P. Jones: *The Roman World of Dio Chrysostom*, Harvard Univ. Press 1978, 95 skk.; Y. Yavetz: *Plebs sordida*, *Athenaeum* 43, 1965, 295 skk.; R. McMullen: *Roman Social Relations*, N.Y. 1976, 138 skk.

8).¹⁶ Az uralkodók jellegzetessége az, hogy senkinek sincsenek alávetve, hatalmuk oszthatatlan (*akoinónétos gar hé basileia*), felelősségre nem vonhatók¹⁷, és ezért teljesen szabadok (II. 30). Ennek a rangsornak megfelelően kell szavaikat, utasításait megfogadni: az istenekét, papokét, királyokét és hatalmasokét, gyermekeknek még a szülőkét és tanítókét is (II. 69). Nagyon rossz előjel, ha valaki álmában valamely nála hatalmasabb személlyel, mint pl. rabszolgatartóval, királlyal, állami méltósággal vagy bármilyen fölényben levő személlyel veszekedett (*despotais, basileusi, megistāsi kai pāsi tois hyperechūsi* — III. 9): aki ezt álmodta, előbb-utóbb bajba jut, hiszen „a hatalmon lévők nehéz természetűek, és semmi szeretetreméltó nincs bennük” (*hoi hyperechontes eisi physei bareis kai úden echontes terpnon* — I. 77 p. 71, 20). Ezt nem bíráló vagy éppenséggel lázadó hangnemben, inkább bölcs tanácsként közli szerzőnk. Mert mindenki függ valakitől: a katona a császártól, a közrendű városi polgár

¹⁶ A monarchia természetes és szükségszerű voltához vö. Dio Chrys.: Or. 1, (De regno I.) 37 skk.; E. Goodenough i. m. (13. j.); a római császárkori görögség igenlő állásfoglalásához a monarchia irányában: vö. A. H. M. Jones: Roman Economy, Oxford 1979, 101 skk.

¹⁷ Dio Chrys. Or. 3, 43; Ael. Arist. Or. 26 („Rómés enkömion”) 37 skk. §; V. Valdenberg: La théorie monarchique de Dion Chrysostome, RÉG 40, 1927, 144 skk.; P. Desideri: Dione di Prusa, Firenze 1978, 347, 13. j.

előljárójától, a rabszolga urától — csak az atléta az, akinek karrierje kizárólag saját testi erejétől függ (II. 12 p. 102, 11 skk.).

4. Az imént jellemzett hierarchikus-konformista szemlélet sajátos ellentmondása, hogy egyfelől az uralkodót (akit a görög szöveg hellénisztikus hagyományok alapján csaknem mindig „király”-nak, *basileus*nak¹⁸ nevez, és csupán két ízben használja a közjogilag korrekt *autokratór* megjelölést¹⁹) föléje emeli a társadalomnak, és az istenekkel rokonítja — másfelől azonban a „hatalmasok” kategóriájában együtt említi azok sorában, „akiktől tartani kell”. Így alkalmilag azonos kategória tagja „a *basileus* és a gazdag” (II. 35), vagy: *basileus*, *plúsiói*, *megistānes* (II. 20), *despotés*, *basileus*, *megistānes*, *hyperechontes* (III. 9), *despotés*, *basileus*, *anér megistos* (II. 12 p. 103, 11), *archón kai basileus* (II. 37 p. 143, 22). A vulgáris szemlélet nem differenciál igazában azok között, akik — ilyen vagy olyan szinten — hatalommal rendelkeznek: a „közrendű” számára — ahová mindenki besorolható, aki

¹⁸ L. Wickert: PWRE XXII. 2067 sk. s. v. Princeps; J. Béranger: Recherches sur l'aspect idéologique du principat, Basel 1953, 56.

¹⁹ IV. 80 és V. 16, mindkétszer közjogi összefüggésben; Artemidorushoz képest Dio Chrys. az *autokratór* címet többször használja, vö. Or. 3, 2 sk.; uo. 41 skk.; Or. 31, 107 skk. és többször.

nem részese a „hatalmon lévők” körének — csupán annak felismerése fontos, kiktől függ a sorsa, kikkel szemben kell tiszteletteljes óvatossággal viselkednie; ezt pedig a fentiekben felsorolt csoportok világosan kifejezik. Azoknak a társadalmi csoportoknak a tudatáig, akik elsősorban kíváncsiak sorsukra, kilátásaikra, akár álmaik megfejtése útján is, nem jutottak el sem a római császári közjog finom distinkciói, sem azok az elméletek, amelyek a principátus rendjét „a legmagasabb rendű, igazi demokráciának” tüntették fel.²⁰ Amikor jövőendő kilátásaikat kutatják, kiszolgáltatottságukat erősebben érzik, mint a tőlük maguktól függő lehetőségeiket: és ezt a kiszolgáltatottságot természeti törvényként, magától értetődő változatlan valóságnak fogják fel.

5. A „hatalmasoknak” való kiszolgáltatottság érzését fokozza a minduntalan felmerülő jogbizonytalanság, létbizonytalanság megannyi jelensége. A kedvezőtlen álmok gyakran jövődőlnek olyan súlyos büntetéseket, amelyekkel kapcsolatban a szerző nem említi, hogy ezeket valamilyen bűn elkövetése vagy felfedezése előzte volna meg. Valaki azt

²⁰ Chester G. Starr: *The perfect Democracy of the Roman Empire*. *Am. Hist. Rev.* 58, 1952, 1 skk.; Aelius Arist. *Or.* 26, 38 §: πῶς οὖν ταῦτα οὐκ ἐν τοῖς ἐπέχειν πάσης δημοκρατίας; vö. 60, 90 §.

álmodta, hogy „elvesztette nevét”: ezt követően elvesztette egész vagyonát, „... bizonyos vádak alapján, amelyek során államellenes vétkek miatt ítélték el (*eph' hais healó pheugón graphén démosión adikématón*), végül elvesztette polgárjogát is, száműzték, és felakasztotta magát” (I. 4 p. 11, 1 skk.). A szövegből csak az derül ki, hogy az illetőt elítélték meg nem határozott „politikai” bűnök (*démosia adikémata, publica crimina*) címén²¹ — de nem az, hogy azokat el is követte volna, s a vád hangsúlyozott bizonytalansága (*dikón tinón ... grapheisón*) az illető ártatlanságát sejteti. Hasonló kimenetelű álmok pedig az egész anyagban gyakoriak. Valaki azt álmodta, kizárták az olimpiai versenyekből — és a valóságban bányamunkára (*metalla*) ítélték (I. 59), másokat hajópumpához kötöttek (I. 86 „*antlia*”), vagy egyéb kényszermunkára (*angareia*) ítélték indok nélkül (V. 16): akadt olyan is azonban, akit már elítéltek, de — egy kedvező álom után — a császár elé került ügye, és igazságot szolgáltatott neki (uo.).²² Az ember

²¹ A *crimen publicum* császárkori értelmezéséhez: C. W. Chilton: The Roman Law of Treason under the Principate, JRS 45, 1955, 73 skk.; G. Pugliese: Evoluzione del diritto penale pubblico... ANRW II. 14, 722 skk.

²² A császárhoz való fellebbezés joga valójában keveseknek, a *honestiores*nek kiváltsága volt, míg korábban minden római polgárnak joga volt ehhez, vö. Ap. csel. 25, 12—26; vö. P.

védtelen a látható indok nélküli büntetésekkel és szorongatásokkal (I. 79), az előre nem látható vádakkal és rágalmakkal (V. 4 skk.), feljelentésekkel (*sykophantia* — I. 73) — sőt magukkal a bűnökkel szemben is. „Aphrodité pandémos” a véle álmodó tisztességes háziasszonyokat (*gynaikes oikodespoinai*) is prostitúcióba sodorja (II. 37) — de egy hírhedt hetéra, aki álmában az ephesosi Artemis szentélyét kereste fel, éppoly váratlanul jó útra tért (IV. 4). A tortúra (bűn elkövetésére való minden célzás nélkül is) ijesztő gyakorisággal fenyegeti elsősorban a rabszolgákat, de a szegény szabadokat is (I. 77; 80; III. 59: . . . *tois dulois basanus kai thlipseis proagoreuei kai eleutherón tois penési*). Ha rabszolgának álma utal a kínzásra (*basanoi, basanismos*) — sehol sem történik utalás valamely elkövetett bűnre, hiszen az antik büntetőjog szerint rabszolgát tanúvallomás kicsikarása végett is kínpadra kell vonni; a „szegény szabadok”, a *humiliores* kínvallatása pedig éppen a császárkori büntetőeljárás egyre terjedő új eljárása. Bizonyos álomtípusok ilyenén értelmezése tehát korántsem a pusztá fantázia terméke. A lehetőségek keretén belüli a rabszolgának való eladás szorongató félelme. Ló sörényéről álmodni igen rosszat jelent: aki

Garnsey: Social Status and legal Privilege in the Roman Empire, Oxford 1970, 65 skk.

szabad, rabszolgának adják el, aki rabszolga, bilincsbe verik (I. 20). Jogi szövegeink is tanúsítják, hogy római polgárjoggal nem rendelkező, a *humiliores* körébe tartozó szabadok rabszolgának való eladása, sőt az öneladás sem tartozott a ritka szerencsétlenségek közé.²³ A szegényt a jogi diszkrimináció, a gazdagot az irigység és ebből fakadó rágalom tartja állandó szorongásban: ezért ajánlatos a vagyont eltitkolni (I. 44: akinek álmában felvágják a hasát, az — *ha gazdag, vagy más okból kerül a nyilvánosságot* — le fog lepleződni); a gazdagság adott esetben életveszélyt is jelenthet (II. 59), de mindenképpen gondot okoz, mert sok ellenséget szerez (I. 18 és 26). Így végül mindenki veszélyeztetve érezheti magát: ha szegény, a hatalmasoktól, ha gazdag, a csöcselék (*ochlos*) irigységétől és vadságától kell tartania. Aki rohanó hegyi patakkal álmodik — bajba kerül, akár a könyörtelen bírák, akár a kegyetlen rabszogatartók, akár a nekivadult nagyhangú csöcselék által (II. 27 p. 122, 20 sk.). Tehát: akár szabad, akár rabszolga, akár gazdag az illető — egyaránt bajba sodródik. Még csak halovány előjeleit érezzük ebben az általános bizonytalansági érzésben a III. század, a „szorongás

²³ Dio Chrys.; Or. 15, 22 skk. és hozzá: G. Alföldy: Röm. Sozialgeschichte³ Wiesbaden 1983, 118; P. Cretia: Dione de Pruse et l'esclavage, Studi Clasice 3, 1961, 369 skk.; felnőttek öneladásához: Dig. 1, 5, § 51 (Marcianus döntése alapján).

kora" („age of anxiety") közeledtének,²⁴ és e kezdődő szorongás sem nyer még a vulgáris álomfejtő által filozofikus megfogalmazást: de az egyén érzi a „hatalmak" általi magára hagyatottságát. A sokfajta „hatalom", kiknek döntéseit a közrendűek sem befolyásolni, sem ellenőrizni tisztes eszközökkel nem képesek (hacsak nem nagyszájú és vad tüntetésekkel): inkább veszélyt, mint védelmet nyújtanak. Ezért oly sok „a fényt kerülő", „a nyilvánosságtól félő", „rejtve maradni szándékozó" ember, akiknek ezt a szándékát az álomfejtő nem is indokolja:²⁵ oly sokféle motivációja lehetséges a mindenkire kiterjedő bizonytalanság világában. Ez a „bizonytalanság" természetesen jó és rossz lehetőségeket is hordoz: az emelkedés kilátásait ugyanúgy, mint a bukás aggodalmát.

6. A társadalmi különbségek, az egyes differenciált státusok nemcsak a statikus mivoltukat

²⁴ E. R. Dodds: *Pagan and Christian in an Age of Anxiety*, Cambridge 1965, főként 16 skk.; M. Mazza: *Lotte sociali e restaurazione autoritaria*, Roma 1973, 3 skk.: „Un'epoca di angoscia".

²⁵ Rendszerint: οἱ λανθάνειν (ἀποκρύπτεσθαι) βουλόμενοι (πειρώμενοι), vö.: I. 33, 44, 77; II. 9, 14, 30, 34, 36, 68; III. 64 κτλ. vö. továbbá I. 33, 44, 77, II. 9, 14, 30, 34, 36 (többször), 68, III. 64 stb. Vö. ehhez a társadalmi csoporthoz: R. McMullen: *Enemies of the Roman Order*, Harvard Univ. Press 1966, 193 skk. („The Outsiders").

érzékeltető értékrendjükben, hanem az álmaik
 által előre jelzett biztató és riasztó lehetőségeik-
 ben is eltérnek egymástól. Aki azt álmodja,
 hogy „megnőtt a feje”, az: ha szegény, ha atléta
 avagy pénzember — vagyonhoz jut, ha gazdag,
 ám még nem töltött be tisztséget (*plusios udepó
 arxas*), ranghoz, méltósághoz jut (I. 17) —
 tehát a „gazdag”, a *plusios* számára elvárható a
 városi tisztség elnyerése, s ennek hiánya ideigle-
 nes állapotnak tekinthető. Hasonlóképpen „jó
 előjel” — a kontradiktorikus mágia elvei
 alapján —, ha valaki álmában megrühesedik.
 Szegényeknek ez jómódot, gazdag és befolyá-
 sos személyeknek méltóságot, *archét* jelent (III.
 47). Ha azonban éppenséggel istennek álmodja
 magát: az a szegények, rabszolgák, szoronga-
 tottak számára a szabadulást jelenti, gazdag és
 tekintélyes személy (*plusios kai megistān*)
 számára a rangjának megfelelő legmagasabb
 tisztséget (*archén megistén kata to epiballon tu
 axiōmatos*) jövendőli meg (III. 13). Aki
 álmában madárként magasba szárnyal: ha
 rabszolga — szabad lesz, „mint a madár”; ha
 szegény — vagyonhoz jut; gazdagok és hatal-
 masok (*plusioi kai mega dynamenoi*) pedig az
 ilyen álmom által tisztséghez jutnak, hiszen „a
 vezetők (*archontes*) ugyanúgy letekintenek a
 magánemberekre (*idiótai*), mint a fennen
 szárnyaló madarak a földön kúszó férgek-
 re” (*ta epi gēs herponta*, II. 68 p. 158, 26 skk.). A

hasonlatban semmilyen bíráló él nincs — pusztán ténymegállapítás, az álom szimbolikájának jobb megértetése céljából.²⁶ De figyelemre méltó az az árnyaltság, ahogyan a kedvező lehetőségeket társadalmi státus szerint kiosztja. Rabszolgának szabadság, szegénynek vagyon, gazdagnak hatalom jár, ez utóbbi pedig a „rangjának megfelelő mértékben”. Az álom lehet fantasztikus, de megfejtésének realistának kell lennie, meghirdetvén a legjobb, de még elhíható ígéreteket. Luciusnak, az apuleiusi *Metamorphoses* kalandos sorsú hősének egyik pártfogója, Thiasus, ugyanilyen rendezett módon csinált karriert: „*Orindus patria Corintho . . . ut eius prosapia atque dignitas postulabat, gradatim permensis honoribus quinquennali magistratui fuerat destinatus . . .*” (*Metam.* X. 18). Még a gazdag és hatalmas személy sem, és még álmában sem gondolhat arra, hogy átlépje a *certus ordo honorum* rendjét.

Mindezeknél merészebb álom az, ha egy anya a születendő gyermekét álmodja sasnak (II. 20). Akkor elsősorban számítani lehet arra, hogy a gyermek fiú lesz, nem is akármilyen. Ha szegény az anya, fia katona lesz, *stratiótés*, és

²⁶ A görög városok arisztokráciájának fennhéjázásáról hasonló jellemzést ad A. H. M. Jones: *The Greek City*, Oxford 1940, 184 skk.; R. McMullen: *Roman Social Relations*, 107 skk.; R. Macro, in: *ANRW II*. 7/2, 680 skk.; M. Mazza, in: *Sic. Gymn.* 27, 1974, 238 skk.

akár táborparancsnok (*stratopedarchés, praefectus castrorum*) is lehet belőle, vagy ha nem, akkor *aquilifer* vagy *signifer*, a legio sasjelvényének hordozója; ha a szülők nem szegények, hanem a középréteghez tartoznak (*metrioi*), akkor a gyermekből neves atléta lesz, akire mindenki felnéz, mint a magasban szárnyaló sasra. Ha végül a szülő gazdag: gyermekük nagy hatalomhoz jut, akár császár is lehet belőle (*é kai basileusei*). Jellegzetesen római módra, római kategóriákon belüli utópikus álom ez! Mert mi a legtöbb, amire a szegény ember fia viheti, akár a valóságos császárkori Rómában, akár Petőfi, Kodály vagy József Attila mesevilágában? Katona, *stratiótés*, aki a mesében egymaga megverheti a legnagyobb ármádiát, de a megfektéseinek szavahihetősége-re kényes római álomfejtő szakember prognózisa szerint legfeljebb *praefectus castrorum* lesz belőle. Szerzőnk szemmel láthatóan pontosan tudta, meddig emelkedhetik egy *miles gregarius*-ból lett centurio.²⁷ Ugyanilyen reális — éppen görög környezetben — a „*metrios*” származású gyermek kíváncsatos atlétakarrierje.

²⁷ Ugyanezeket a lehetőségeket vázolja fel: D. Dobson: The Centurionate and social Mobility during the Principate, in: Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique, CNRS 1970, 99 skk. a *praefectus castrorum* rangjáról, mint a centurio számára elérhető legmagasabb katonai fokozatról, vö. főként 105 l.

Az ennél egy fokkal alacsonyabb szintű „*penés*” számára a *gymnasion* és az edző finanszírozása költséges lett volna, a *mega dynamenos* gyermeknek pedig, még az ünnepi játékokon elért győzelem erkölcsi és nem csekély anyagi elismerését is számításba véve: kevés.²⁸ Az álomfejtő itt is pontosan jelölte meg azt a társadalmi közeget, amelyben ez a megfejtés kedvezőnek és egyben reálisnak tetszik. Még a *megistān*-család fiára váró netáni császári hatalom sem egészen irreális, éppen római körülmények között, egy évszázaddal Galba, Vitellius és Vespasianus és nem sokkal Trajanus pályafutása után. Ez a fajta megfejtés *csak* ebben a korban és *csak* római viszonyok között volt elhíhető: a római valóságban gyökerezik, és ezt a valóságot tükrözi.

Az imént idézett álmok: reményeket, jó kilátást, társadalmi emelkedést sugallnak — de ezek a kedvező kilátások is hierarchikusan tagoltak; mondhatni: ennek a társadalomnak optimális pályái is kényszerpályák. Mindenki csupán a saját társadalmi státusa keretében teheti meg pályafutását, s ezeket a játékszabályokat a konformista álomfejtő is áthághatatlan törvényeknek tekinti. Ugyanezek a korlá-

²⁸ Az atléták társadalmi helyzetéhez vö. A. H. M. Jones: *Roman Economy*, Oxford 1979, 98 skk. „Jó családból való” római kori görög atlétákról szól: IGRR I. 381.

tok azonban a kedvezőtlen kilátásokkal ijesztő álmok megszabta utakat is szegélyezik. Mindenki ki van szolgáltatva a reális hatalmaknak és az irracionális végzetnek: ám ez a kiszolgáltatottság is másképp fest más-más társadalmi közegben. Haloványsárga aranyról álmodni (részben a „halavány” szín halál-rokonsága, részben a kontradiktórikus értelmezés szabálya alapján) igencsak kedvezőtlen (I. 77). Ha rabszolga álmodja: kínpadra kerül (*basanisthêsetai*), a szegényre súlyos bünteteket fognak rábizonyítani, és alighanem meg is kínozzák (*megalón hamartématón kataphóros estai kai eikos de kai tuton basanisthénai*); ha gazdag álmodja: elveszti vagyonát. Hasonlóan rossz előjel az álombéli magömlés (*heautó migénai* — I. 80). Ez gazdag ember számára vagyona elvesztését, szegénynek betegség vagy tortúra okozta kínokat hirdet (*nosos megalé é basanoi hyperballusai*). Figyeljük meg a finom, ám büntetőjogilag is tökéletesen korrekt álmofejtő distinkciókat: a rabszolgát megkínozzák, anélkül hogy szó lenne bármilyen bűnről. Hiszen őt nemcsak vádlottként, hanem tanúvallomás végett is tortúrának lehetett alávetni, és éppen a II. század büntetőjoga e tekintetben szigorúbb és kegyetlenebb Augustus törvényhozásánál is. Nemcsak főbenjáró, hanem vagyoni ügyekben is alkalmazta a kínzást

(Dig. 48, 18, 8—9, Antoninus Pius edictuma).²⁹ A szabad szegénynek kilátásai e tekintetben némileg jobbak. Az elsőnek idézett, bővebb változat szerint nála a „bűnösség kiderítése” megelőzi a kínzást, a rabszolgánál a kettő egymástól független. Analóg esetben (I. 77 és I. 80 esetében egyaránt) gazdag embernek ugyanaz az álom csupán vagyona elvesztését helyezi kilátásba. Ez is „sorscsapás” — a végzet-szerűséget sugallja, hogy sem itt, sem más analóg álomfejtésekben nincs szó az illető saját helytelen üzleti számításairól —, de csak a saját társadalmi rangjához mérten tekinthető egzisztenciális veszélynek.

7. Az álomfejtő tehát, ha megfejtéseit az elhihetőség határain belül akarja tartani, jóslataiban — a jókban csakúgy, mint a kedvezőtlenekben — az adott társadalom lehetőségeihez igazodik. A rabszolgákra más kilátások érvényesek, mint a szabadokra, a szabadokon belül mást remélhet és mástól kell rettegnie a szegénynek, a konszolidáltan élő középszerű, ám vagyontalan személynek (*metrios*) és a gazdagnak — aki alkalmasint „nagyember” (*megistān*) is, és vagy már visel valamely méltóságot, vagy annak várományosa. Az álomfejtők tudnak a római császárkor társa-

²⁹ P. Garnsey: *Social Status*... Oxford 1970, 213 skk.

dalmának komplex polgárjogi, rendi, etnikai és osztálytagoltságáról.³⁰ Alkalmilag utalnak a római polgárjoggal való felruházottság jelentőségére és ennek némely jelképére, pl. a *ius trium nominum* kritériumára (V. 91), még a polgárjog-adományozás külsőségeit is ismerik.³¹ Figyelembe veszik — meglehetősen ellentmondásos módon — a római, ill. latin és görög etnikai ellentéteket (ez utóbbi problémára még visszatérünk), és több alkalommal utalnak a személyi függésnek a rendi és jogi korlátokat áttörő, ill. azokat keresztező jelenségeire, az *epitropeia* intézményére (III. 14; II. 30 p. 127, 5). Viszont hallgatnak ezen kategóriáknak szubsztanciális, az egyén társadalmi helyzetét meghatározó jelentőségéről. Az álomfejtő irodalomban érvényesülő vulgáris társadalomszemlélet számára az alapvető klasszifikációs szempont: rabszolgaság — szabadság, másfelől pedig: szegénység (= kiszolgáltatottság) — gazdagság (= hatalmi pozíció) ellentéte.

³⁰ A császárkori társadalmi szerkezethez általában vö. G. Alföldy: Röm. Sozialgesch.³, 1983, 128 l. és 112., 168. jegyzetek (uo. irod.); ezen társadalmi struktúrának tükröződését egy, a hivatalos szempontokat és terminológiát is ismerő szerző művében ismerteti: uő.: Römische Staats- u. Gesellschaftsdenken bei Sueton., Anc. Soc. 11/12, 1981/82, 349 skk.

³¹ A *ius trium nominum*hoz: J. P. V. D. Balsdon: Romans and Aliens, London, 1981, 146 skk.; A. Mócsy: Das Namensverbot des Kaisers Claudius, Klio, 52, 1970, 287 skk.

Ámde ugyanez a sajátos „vulgaritás” nyilvánul meg, méghozzá fokozódó mértékben, a II. század büntetőjogi fejlődésében és annak jogi distinkcióiban, ahol is a *humiliores* áll szemben a *honestiores*szel. A két csoport körét sohasem definiálták teljes egyértelműséggel, mégis lehetett tudni, hogy a *honestiores* közé a kiváltságos és jómódú csoportok tartoznak, míg a *humiliores* a fizikai termelőmunkát végzőket foglalja zömmel magába; ez utóbbiak pedig számos büntetőjogi kritérium szerint közelebb álltak a rabszolgákhoz, mint a *honestior* szabadokhoz.³² A II. század jogfejlődésében már kitapintható a tendencia a rabszolgák és szegény szabadok (*humiliores*) egybeolvasztására, a *humiliores*nek a *servilis status*hoz való közelítésére és a római polgárjog jelentőségének relativizálására: ez a jogi szempontból még csak tendenciaszerű jelenség az álomfejtő és egyéb vulgáris szövegekben már mint valóság jelentkezik. A rendi distinkciók iránti érzéketlenségre — a már korábban említett jelenségeken túlmenően — jellemző a közjogi terminológia szinte teljes hiánya is.³³ Artemidorusnak

³² Dig. 48, 19, 10 praef.: In servorum persona ita observatur, ut exemplo humiliorum puniantur, vö. P. Garnsey i. m. 126 skk.

³³ Ez pl. olyan distinkció, amely a görög szerzők közül Dio Chrys. számára (Or. 33, 9 vö. C. P. Jones i. m. 78 sk.), az egykorú rómaiak közül Suetonius számára (vö. Alföldy G. i. m.) teljesen ismert volt. Vö. mindehhez: G. Pflaum: Titulature et rang social... in: Recherches... (27. j.) 159 skk., G. Alföldy: Anc. Soc. 11/12, 349 skk.

meglehetősen pontos ismeretei vannak a városi vezető csoport, az *archónok* szociális összetételéről, kiváltságairól és kötelességeiről; de a „birodalmi” kiváltságosok már egybeolvadnak a *megistānes*, *dynatoi*, *mega dynamenoi*, *megaloí andres*, *hyperechontes* fogalomkörébe, amelyhez tartozók már-már a császárral kerülnek azonos kategóriába. A *bulé*, mint városi tanács, ismeretes a számára (II. 37), ámde a római senatusnak, senatoroknak, a magistratusoknak stb. görög elnevezése (*bulé*, *synklétos*, *gerusia*; *buleutikoi*, *synklétikoi*; *hypatoi*, *anthypatoi* stb.) említés nélkül marad. Ami pedig a lovagrendet illeti — a *hippeus*, ill. *hippikos anér* —, a distinkció minden igénye nélkül három értelemben fordul elő. Jelentheti valóban a lovagrend tagját (IV. 28) — egy *hippikos anér*ről, aki a császártól *stratégos*nak való kinevezését kérte (ez lehet éppen úgy praetor, mint katonai parancsnok); IV. 30-ban a *hippikos* egy lovas *ala* közkatonája, végül pedig a II. 32 egy lóháton küzdő gladiátort nevez *monomachos hippheus*nak: tehát a konkrét tevékenységet, a lovaglást jelzi, nem a társadalmi hierarchiában betöltött helyet.

8. A vagyoni helyzet, ill. ezzel szorosan összefüggő politikai (városi) funkció alapján történő kategorizálást keresztezi azonban egy további sajátos etnikai szempont: nem min-

degy, görög, „római”, ill. ezzel a polgárjoggal rendelkező-e valaki, avagy netán barbár.³⁴ Ebben a vonatkozásban szembetűnő a szerzőnek (aki pedig járt Itáliában is, vö. I. 1, V. 1) erős görög öntudata. Aki fecskéről álmodik (II. 66), kitűnő feleséget talál: hűségeset, háziasat, görögöt (*hellénida*), aki még zeneértő is. Görögök és rómaiak házassági kapcsolata szemmel láthatóan ritka dolog, speciális álomlátás utal ilyen esetre (I. 53). A *patrist*, a görög hazát elhagyni és idegen környezetbe kerülni (*meta anthrópón alloethnón zén*) egyébként is baljós dolog (II. 68) — bár akadnak (görögök), akik akaratuk ellenére költöztek vagy utaztak Itáliába, mert a császár ott él (uo.). Ez azonban szinte egy száműzetéssel ér fel.³⁵ Volt egy előkelő görög férfiú (*anér tón euparyphón en Helladi*), aki álmában mogyorót — baljós gyümölcsöt! — evett, és végül elvesztette még polgárjogát is (I. 73). Más valaki azt álmodta, hogy megtanulta a római betűvetést

³⁴ Az etnikai kérdéshez vö. J. P. V. D. Balsdon: *Romans and Aliens*, London 1979, főként 30 skk.; B. Forte: *The Romans as the Greeks saw them*, Roma 1975; D. J. Mosley: *Greeks & Barbarians... Anc. Soc.* 2, 1971, 1 skk.

³⁵ A szülőföld, *patris* elhagyását az álomfejtő általában helyteleníti vagy szerencsétlenségnek tartja; az ehhez hasonló álláspontnak általános voltához vö. J. Macro: *ANRW* II. 7/2 682 skk. Dio Chrys. Or. 13 szerint jobb száműzetésben élni, mint Rómában; Lukianos: *Nigrinus c. dialógusa* is azt vallja, hogy a görög környezet különb a rómainál, vö. Szilágyi J. Gy.: *Lukianosz Összes Művei*, Bp. 1974. Utószó II. 743 sk.

— őt rabszolgának adták el —, ui. görög írásra nem szokás rabszolgát megtanítani (I. 53).³⁶ De legszörnyűbb az az eset volt, amikor egy hellén azt álmodta: fejét veszik, és valóban: görög léteire elnyerte a római polgárjogot (*ón Hellén etyche tés Rómaión politeias*), s ezáltal elvesztette korábbi nevét és méltóságát — mintha csak fejét vették volna! (I. 53 p. 37, 10). Az álomfejtés árulkodó bizonyítéka a vulgáris — vagy nem csupán vulgáris! — körökben eleven görög (s egyben Róma-ellenes tendenciájú) öntudatnak. Hiszen az a görög, aki római polgárjogot kapott, nem vesztette el eredeti nevét, hanem azt megtartotta; ti. a római hangzású — és gyakran a császár vagy más illetékes méltóság nevének első két elemével azonos — *praenomen* és *gentilicium* után eddigi személyneve maradt meg *cognomennek*, mint pl. P. Aelius Aristides, L. Livius Andronicus, P. Cassius Dio stb.; legfeljebb a görög patronymicumot kellett elhagyni. Ezek szerint: öntudatos görögök a római névelem felvételét tekintették görög voltuk megcsúfolásának, ugyanolyan „*capitis deminutio*”-nak (erre utal a fejvesztésről szóló álom is), mint a római számára a római

³⁶ K. Visky: *Esclavage et „artes liberales” à Rome*, RIDA 1968, 473 skk. J. Christes: *Sklaven und Freigelassene als Grammatiker und Philologen*, Mainz, 1979.

polgárjog elvesztése.³⁷ Azt is érthetővé teszi ez az álomfejtés, hogy némely római polgárjoggal és a *ius trium nominum* jogával rendelkező szerző, mint pl. (Mestrius) Plutarchus és (Aelius?) Appianus miért mellőzte következetesen római gentiliumának használatát: ezt a görög identitástudat elárulásának tekintették. Az itt érzékeltetett felfogás teszi érthetővé azt is, hogy számos görög (athéni) személy felirata miért tünteti fel állítójának csak görög nevét és patronymicumát, még akkor is, ha az illető római polgárjoga révén a *tria nomina* használatára lett volna jogosult.³⁸ Mindez a görög „szellemi ellenállás”-nak egy bizarr módon kicsinyes megnyilvánulása — mégis érdemes figyelni erre a disszonáns hangra, amely annyira elüt a konformista szerzők Rómát a görögség közös jötevőjeként magasztaló kórusától.³⁹ Ehhez az esethez képest enyhébb

³⁷ J. P. V. D. Balsdon i. m. 157 l. és 40. j.; Suet.: D. Claudius 25, 3; Philostratos: V. Apollonii 4, 5 és Ep. 71, 72.

³⁸ Sajátos, hogy a görögség a császárkorban sem nagyon törekedett a római polgárjog elnyerésére, s ha azt megszerezték, saját társadalmi körükön belül nemigen hangoztatták, ebből eredő névhasználati jogukkal sem éltek következetesen, vö. A. H. M. Jones: Roman Economy 90 skk.; F. W. Walbank: Nationality as a Factor in Roman History, in: Harvard Stud. in Class. Phil. 76, 1972, 145 skk.

³⁹ B. Forte: Rome and the Romans as the Greeks saw them, Roma 1973; J. Palm: Rom, Römertum und Imperium i. d. griechischen Literatur, Lund 1958 — mindkettő egyoldalúan emeli ki a görög szerzők pozitív értékelését a római császárkori uralomról.

annak a sorsa, aki álmában római tógát (*tébenos*) viselt, és utóbb elvesztette munkáját (III. 3 p. 87, 22). Az ismert görög lantművész, Chrysampelos álmában Pan istent látta — ámde római öltözékben és saruval a lábán: el is vesztette folyamatban lévő perét (IV. 72). Más valaki azt álmodta, hogy egy ellenszenves asszony erőszakkal római köpenyt, *paenulust* adott rá: ezt az asszonyt feleségül kellett vennie, de a házasság csakhamar fel is bomlott (V. 29) — ez az álom is, mint valamennyi, az álmoskönyvben felsorolt „római” tárgyú álom: kedvezőtlen előjelnek bizonyult. Rómaiakkal, rómaiakról és római vonatkozású dolgokról még álmodni sem jó.

Artemidorus olvasói tehát csak görög környezetben, leginkább szülővárosukban, a *patris*ban érzik jól magukat. *Patris*, a „haza” — közvetlenül a szülővárost (IV. 60), tágabb értelemben a görögök lakta térséget jelenti; innen eltávozni, kivándorolni (akárha a birodalom más térségeibe), a „hazát” elhagyni — mindig kedvezőtlen dolog.⁴⁰ Az *apodémia*, úgy tűnik, rendszerint kényszereredménye; ideértve természetesen a gazdasági kényszerítő körülményeket is (vö.: I. 26, 36, 43, 52, 77 stb.),

⁴⁰ Vö. a 35. jegyzet anyagán kívül: F. Vittinghoff: Soziale Struktur und politisches System, Hist. Zeitschr. 230, 1980, 26 skk.; D. Nörr: Imperium und Polis i. d. hohen Prinzipatszeit, München, 1966, 76 skk.

önként elköltözni a görög hazából erkölcsileg elítélendő (I. 26); olyan álom viszont, amely a hazatérés lehetőségét sugallja — mindig kedvezőnek számít (I. 13). Csak barbár környezetbe való utazás lehet előnyös — ha az illető ott jó üzleteket fog kötni (II. 3 p. 87, 18 sk.; II. 7). Az etnikai—nyelvi különbségek a köztudatban nyilván súlyosabban estek latba, mint a problematikus értékűnek tekintett polgárjogi eltérések: az álomfejtés ebben a vonatkozásban is inkább a „mindennapi” realitáshoz tartja magát, mint az ekkor már inkább elméleti értékű polgárjogi distinkciókhoz.

9. A közjogi érdektelenség mellett a reális életviszonyok iránti érzék érvényesül a társadalmi kategóriáknak — immár az etnikai különbségektől független — terminológiai ábrázolásában. Az alapvetőnek tekintett *duloi* — *penétes* — *metrioi* (*technítai*, *cheirotechnai* stb.) — *plusioi* tagolást összevetve a Digesta többszörösen visszatérő hármas felosztásával [*servi* — *liberi humilioris loci* — *honestiores* (vö. pl. Dig. 47, 10, 15)],⁴¹ szembetűnik a latin

⁴¹ P. Garnsey: *Social Status*... 221 skk., 260 skk. A római (latin) társadalmi terminológia hajlamos a dichotom szemléletre: *Ingenui* ↔ *servi*, *honestiores* ↔ *humiliores* stb. A görög *metrios* használata a társadalmi terminológiában, amely az aristotelési *mesoi* fogalmához áll közel, már árnyaltabb szemléletet tükröz. A dichotom szembeállítások használatához a kora bizánci korban

humilior conditio kategóriájának két görög megfelelője: *penés* és *metrios*. Ez a két kategória a büntetőjogi elbírálásban azonos szinten áll, hiszen mindkettőnek tagjai a *humiliores* körébe tartoznak, gazdaságilag azonban egymástól eltérő helyzetben vannak; s ez az eltérés a *szegénység* fogalmának ekkor már határozottan kibontakozó differenciálását jelzi. Szegény elsősorban az, aki fizikai munkát kénytelen végezni megélhetése és családja eltartása céljából — ez a szint felel meg a *metrios* fokozatnak; de szociális szempontból igazán „szegény”-nek nevezhető az, aki képtelen önmagáról és családjáról gondoskodni, tehát támogatásra szorul: ez a *penés*.⁴² a *metrios* kategórián belül több — az elvégzett munka jellegét is érzékeltető — szűkebb csoportot nevez meg szerzőnk: van *cheirotechnés*, *cheirónax*, *technítés* — ezek önálló kézművesek —, és van *ergoponos*, *misthótos* — ezek inkább alkalmi munkavállalók, napszámosok — és ezen kategóriához tartoznak a *geórgosok*, földművesek is. A rájuk vonatkozó álmefjtések — mint

vö. E. Patlagean: Recherches sur les pauvres et la pauvreté dans l'empire Romain d'Orient, Thèse Paris IV., 1974, 24 skk.

⁴² Vö. J. J. van Maanen: Penia en Ploutos, Zutphen 1931, 30 skk.; RACH I. 698 skk. s. v. „Armut” és „Arbeit”; H. Grassl: Sozialökonomische Vorstellungen . . . 65 skk.; I. Hahn: Arbeitsorganisation und Arbeitsintensität im klassischen Altertum, in: Produktivkräfte . . . hg. J. Hermann—I. Sellnow, Berlin 1982, 435 skk.

majd látni fogjuk — mind kapcsolatosak az illetők munkájával, ill. ebből eredő jövedelmével. A *penés* azonban, amennyiben az álomfejtés ezt a jellegét emeli ki — nem mint szegény sorsú dolgozó, hanem mint segítségre, támogatásra avagy szerencsés fordulatra rászoruló (ezt váró) személy szerepel az álomfejtések során. A „*metrios*” *e definitione* nem tagja az antik értelemben vett lumpenproletariátusnak — a *penés* (a neki adott megfejtésekből következően) lehet „lumpen” elem, de nem biztos, hogy az.

A *penés* ugyanis, akinek se vagyona, se munkája nincs, *vagy* azért nem dolgozik, mert nem akar, ill. erre képtelen, *vagy* azért, mert szeretne, tudna is, de nincs rá módja. Ez a kétfajta helyzet jut kifejezésre a szegény emberek álmainak megfejtésében. Ha valaki újszülöttnak álmodja magát, ez szegény ember részéről jó álom, mert lesz, aki gondozza és ellátja (*hexei ton íhrepsona auton kai epimelésomenon autu*) — miként az újszülöttet is más gondozza (I. 13.). Ugyanez az álom azonban kézműves számára rosszat jelent: nem lesz munkája, olyan tétlenségre kényszerül, akár csak az újszülött (uo.). De jó előjel a szegény számára az olyan különös álom is, hogy a saját húsát eszi (III. 23) — ez ti. azt közli, hogy munkához jut, és a munka során testét sanyargatván (*polla tó sómati ergasamenos kai ponón*)

jóléthez jut; hasonló jövődöléssel találkozunk még többször is (vö. pl. II. 2: annyi munkához jut, hogy nem marad szabad ideje). A közelebbi megjelölés nélküli szegénynek — aki az álomfejtések felsorolásakor a számszerűleg fontos társadalmi csoportok között önálló említésre érdemesítették — tkp. háromfajta jó kilátást hirdethetnek a kedvezően interpretált álmok: vagy pártfogóra lel, aki gondját viseli, anyagiilag segíti (I. 50, I. 13, II. 20 — ahol még azt is kiemeli, hogy a pártfogó gazdag ember lesz); vagy általában „megszabadul nehézségeitől”, a módozat közelebbi meghatározása nélkül (I. 14, II. 3 p. 88, 13; II. 9 p. 93, 4; II. 56, IV. 19 stb.), ill. ugyanennek pozitív oldala: jómódhoz jut (I. 14, 17, 35, 44, II. 3 p. 88, 4; II. 10, 39, III. 47, 56, 61) — egy különösen jó álom még rabszolgákat is ígér neki (I. 48), esetleg távolban élő testvérének lesz örököse (*kléronomos apontos adelphu* — I. 24), és végül: munkához és a munka általi jóléthez jut. Ezt a jólétet sem kell azonban túlértékelni: madarakról álmodni — kedvező előjel; gazdagoknak „nagy madarak”-ról, szegényeknek kisebbekről ajánlatos álmodni, mert a szegénynek szerencséje is kicsinyesebb (II. 20 p. 111, 25). Jellemzőek a szegényeket fenyegető kedvezőtlen álmok is. Ezek között anyagi tönkremenetelre való utalás hiányzik, a „szegény”-ként aposztrofáltak ugyanis a teljes, tovább nem fokozható nincste-

lenség állapotában tengődnek. Általában rossz előjel azonban: ha álmában bíborruhát visel (II. 3 p. 87, 5), avagy koszorút visel a fején, mert ez nem illik a szegényhez, s ezért bajba fog sodródni (I. 77 p. 71, 23); ha álmában méhsert, birsalmalét vagy hasonló mézédességű italt fogyaszt — ez betegség előjele, mert ilyesmihez szegény csak betegen jut hozzá (I. 66); ha bikával álmodik: akkor egy bikához hasonlítható gazdaggal fog összeakaszzkodni, s ebben csak ő járhat rosszul (II. 12 p. 102, 5); végül nem ajánlatos a piacon orrhangon énekelni — mert aki gazdag ezt teszi, kigúnyolják, ha szegény teszi: ezt már az örület (*mania*) jelének tekintik (I. 76). Maga a jómóddal való kecsegtetés minden idők és minden társadalmi rendszer jósainak és vajákosainak kedvelt motívuma, amelynek sztereotip voltánál fogva közelebbi konkretizálás nélkül nincs társadalmi jellemző ereje; nagyobb figyelmet érdemel a személyes pártfogás, mint a boldogulás tényezője: ez teljesen beleillik a császárkori római társadalom személyi függéseinek rendszerébe, és rengeteg párhuzamos adattal szolgál erre a szépirodalom is, a gazdagok asztalánál élőködők, *parasitusok* megannyi típusának bemutatásával;⁴³ említést érdemel azonban az is, hogy a

⁴³ Vö. ezen jelenségekhez: R. Saller: *Personal Patronage under the Early Empire*, Cambridge 1982, főként 145 skk.; H. Bolkestein: *Wohltätigkeit und Armenpflege...* Utrecht 1939, főként 96 skk.

váratlan örökség, jólelkű és jómódú pártfogó mellett *konkrét* kiemelkedési lehetőségként kizárólag a nehéz és fáradságos testi munkát emeli ki szerzőnk.

Ebből pedig két következtetés adódik: a *humilior* számára a megélhetés normális, kiszámítható forrása (amelynek körébe sem a váratlan örökség, sem a váratlan pártfogó nem sorolható): kizárólag a munka. A lidércesen nyomasztó félelem tárgya pedig: a munkátlanság okozta nyomor, a kényszerű tétlenség: *argia, apragia, apraxia, scholé*. Ezzel azonban a nem dolgozó szegények világából egy lépéssel magasabbra hágtunk a közrendűek hierarchiáján belül — a még szegény, de már konszolidált munkáséletet folytató *metrioi* szférájába.

10. *A metrios-réteg különböző kategóriáinak közös vonása, hogy létfeltételük és legfőbb kívánságuk tárgya: a munka; legsúlyosabb félelmük — ennek lehetőségétől való megfosztásuk.* Ez az álmok oly hosszú és oly változatos tartalmú sorából derül ki, hogy elegendő néhány jellegzetes példára szorítkoznunk. Egy kézműves számára a legjobb álom azt képzelnie, hogy rágja a két kezét: ez azt jelenti, hogy két keze munkája fogja őt táplálni (III. 23); ha azt álmodja: sok keze nőtt, ez is kiváló előjel — mintha csak azt sugallaná néki álma: több kézre lenne szükséged, hogy győzd a sok megbízatást!

(I. 42); az is jó, ha a kézművesnek álmában sok füle nő, vagy füle megnagyobbodik, ez arra utal, hogy sok megrendelő fogja felkeresni (I. 24) — viszont ugyanez az álom rossz a gazdagnak, akinek fülébe sok kérést, panaszt, könyörgést fognak kiáltani. Artemidorus álmoskönyvének egyik legsokoldalúbban motivált fárgyköre: a kézművesek, napszámosok, általában a munkájuk után a piacról élők, a megrendelőktől függő — rendkívül differenciált státushoz tartozó — személyek munkájára avagy munkátlanságára történő álombéli utalások tárgyalása. Motívumkincse oly gazdag, megfigyelései oly találékonyak, hogy szemmel látható: a mindennapi (elsősorban: városi) élet egyik legfontosabb, mondhatni: centrális kérdése volt a munkalehetőség, ill. a munkától és megélhetéstől való megfosztottság problémája.⁴⁴

⁴⁴Vö. I. Hahn: *Arbeitsorganisation...* (42. j.); H. Grassl: *Sozialökonomische Vorstellungen...* 95 skk.; G. Bodei Giglioni: *Lavori pubblici e occupazione nell'antichità classica*, Bologna 1974, 42 skk.; G. Audring: *Arbeitgeber und Arbeitnehmer...* Das Altertum 25, 1979, 57 skk. Míg főként G. Bodei Giglioni — tagadja a szabadok munkanélküliségének jelentőségét és a közmunkák kapcsolatát a munkanélküliség enyhítésére szolgáló törekvésekkel, a szövegek, az egykorú szerzők szavai tanúsítják ennek a problémának létezését. Dio Chrys. Or. 7, 105 szerint a szegények számára nem könnyű a városban munkát találni: μήποτε σπανία ἢ τὰ ἐν ταῖς πόλεσιν ἔργα τοῖς τοιοῦτοῖς (sc. τοῖς πένησιν). Ebben a vonatkozásban kétségtelenül Artemidorus közlései a leginkább bőségesek és egyértelműek. Újabban M. K.

Ha valakinek hangyák másznak a fülébe — ez álomnak is rossz, kivéve a filozófust és rétert —, az ő számukra ez „hangyaszorgalmú” és egyben élelmet hozó tanítványok tömeges hozzájuk sereglését jósolja (I. 24). Rossz dolog viszont álmunkban ritkás szemöldökű emberrel találkozni, mert ez munkátlanság, rossz közérzet és bánat okozója (*apraxia, aédia, penthos*): ez a három együtt jár. Álmunkban gyengén látni: pénztelenséget és munkátlanságot jelent (*endeian argyrión déloi kai apraxian* — I. 25). Munkátlanság és bánat: édestestvérek (*apraxia kai lypé* — II. 8). Munkanélküliségtől, megrendelések és üzletkötési lehetőségek hiányától egyaránt kell tartania a napszámosnak (*misthótos*), a saját műhelyében dolgozó kézművesnek, a vállalkozónak (*ergolabos*), a munkavállalónak (*ergoponos*), a kereskedőnek és — mint láttuk — még a filozófusnak és a rértornak is, hiszen ők is tanítványaik, ill. szónoklataik megrendelői után élnek. Ebben az olyannyira vitálisnak érzett viszonylatban frappáns, sőt groteszk álmofejtések is születnek. Az „ödipuszi” álmok, amidőn az álmodó saját anyjával érintkezik — kedvezőek minden kézműves és munkavállaló számára, mivel a

Thornton: Augustan Tradition and Neronian Economics ANRW II. 2, 249 skk. Nero pazarló-luxusépítkezéseit is a Róma városi munkanélküliség leküzdésére irányuló szándéknak tulajdonítja.

technét, a mesterséget édesanyánknak szoktuk nevezni (I. 2 p. 7, 5), ezzel egyesülni pedig mi mást jelenthetne, mint azt, hogy nem kell tétlenül élnünk, hanem mesterségünkben gyara-
podhatunk (I. 79). Igen jellemzőek a munka hiányával asszociált szinonimák: tétlenség, félelem, szenvedés (I. 53); unalom, tétlenség, szegénység, nyomor (I. 21). Akinek álmában az alvilág istene, Hades jelent meg — munkátlan-
ságot és kárt fog szenvedni (II. 55); ha álmában a Nap elsötétült: ez munkátlan-
ságot, betegséget, veszélyt jelez (II. 36 p. 134, 15). A tétlenség egyébként is természetellenes állapot (*apraxia u kata physin* — I. 66), elsilányítja az életet (*apraxia ... ton bion eis to tapeinon katagei* — II. 8), mivelhogy a tevékenység — minden élőlény sajátja és az élet tartozéka (III. 6). Egészséges ember egész idejét a munka tölti ki — nem is jár közfürdőbe, csupán a lábadozó és a munkátlan (*é analambanontes é apraguntes eis therma poreuontai* — I. 64 p. 59, 5);⁴⁵ szegény ember csak betegen juthat fürdőbe (uo., p. 58, 17). Említést érdemel, hogy a vulgáris asztrológia is hasonló jelentőséget tulajdonít a munkának. Vettius Valens II. századi asztrológus kézikönyve írja, hogy ha december 31-én Hélios

⁴⁵ A fürdőkultúrát Artemidorus a szegények szempontjából kevésbé értékeli, vö. ennek társadalmi háttéréhez (tiltakozás a látszat-intézkedésekkel szemben), P. Veyne: *Le pain et le cirque*, Paris 1976, 284 skk.; H. Grassl i. m. 13 skk.

és Kronos (Saturnus) ugyanazon trigonusban (a Zodiakus három csillagképe által meghatározott térség) találkozik: ez az év rosszul végződik, mert a conjunctio munkátlanságot és kudarcokat jelent (*ponéron to etos apotelei, apragian gar kai enantiómata sémainei* — IV. 17).

A *scholé* és *argia*, valamint szinonimáik (*apraxia* stb.) ilyenén értelmezése viszont lényeges eltérést, sőt gyökeres változást mutat a klasszikus értékrenddel szemben. A *scholé* — amely itt az *apraxia* fogalmával együtt pejoratív értelmű — Platón és Aristotelés etikájában még határozottan pozitív érték, mint a szabad emberre jellemző „ráérő idő” foglalata.⁴⁶ A klasszikus kor (i. e. 5—4. század) görögségének ideálja még az a saját termelőeszközzel (földtulajdonnal) rendelkező szabad polgár, aki a munkára való minden kényszer nélkül, a bőségesen rendelkezésre álló *scholét* a polisnak és a saját magasrendű kedvteléseinek szentelheti.⁴⁷ Amit Platón még társadalomelméletének középpontjába helyezett, Aristotelés pedig hangsúlyozottan igenelt, azt a hellénizmus

⁴⁶ A szabadok „szabadidő-ideológiájához”, a *scholé* pozitív értékeléséhez vö. E. Ch. Welskopf: Probleme der Muße im alten Hellas, Berlin 1957, 108 skk.

⁴⁷ Vö. RACH s. v. Arbeit, I. 585 skk. M. Mazza: Il proletariato urbano . . . Sic. Gymn. 27, 1974, 247 skk.; Ua. in: Lotte sociali . . . 145 skk.; M. I. Finley: Technical Innovation . . . Ec. Hist. Rev. 1965, 298 skk.; A. H. M. Jones: The Greek City, 192 skk.

idején legalább a kynikusok és a sztoikusok megkérdőjelezték, a császárkor vulgáris irodalma pedig egyértelműen szerencsétlenségnek tartotta. A *scholé*hoz hasonló jelentésváltozáson ment keresztül az *argia* és *apraxia*. Mindkettő — eltérően az arisztokratikus erénynek tartott *scholétól* — már eleve negatív értékítéletet hordozott, és pedig a munkakerülést, ill. a munka szándékos elhanyagolását. A klasszikus görög történeti tudat az archaikus kor nagy törvényhozóinak, Periandrosnak, Drakónnak és Solónnak tulajdonította a munkátlanság, *argia* elleni törvényhozást (*nomoi peri argias*), és ebbe belefoglalták a saját föld gondatlan megművelését is.⁴⁸ Ugyanez a kifejezés — *argia* — azonban az álomfejtő szövegeinkben már nem a szándékos munkakerülést jelenti, hanem a munka lehetőségétől időlegesen vagy tartósan megfosztottnak szándékuktól független szerencsétlen állapotát. Ami tehát a klasszikus kor arisztokratikus értékelésében vagy arisztokratikus erény — a *scholé* —, vagy plebejus bűn — *argia* — volt, ez a kettő a római császárkor plebejus erkölcsi megítélésében egymással azonosult, szinonimává lett, és az érintett személy szándékától független sorscsapás, kb. a „munkanélküliség” értelmét vette fel.

⁴⁸ A. Dreizehnter: Nomos argias, ein Gesetz gegen den Müssiggang? Acta Ant. Hung. 26, 1978, 371 skk.

11. Mindez több szempontból is tanulságos. Kifejezi elsősorban a bennünket most érdeklő történeti közegben az árucseré és piaci viszonyok erőteljes fejlettségét, a piaci viszonyokban való gondolkodás dominanciáját. Az urbánus lakosság legnagyobb része (nem számítva ide a gazdag földbirtokosokat, akik a városban éltek), azaz mindazok, akiket valamilyen gazdasági tevékenységgel lehetett asszociálni: a piactól függ, onnan él.⁴⁹ És ez szinte naponkénti kihívást jelent. Még a tengeri szállításokkal foglalkozó, általában gazdagnak tekintett *emporos* — *nauklérosok* is a *nautikos tokos* révén magától értetődően hitelbe szerzik be a rakományukat,⁵⁰ azt a nyereségből egyenlítik ki, és igen szerencsés előjelű az az álom, amelynek következtében egyetlen tengeri út haszna elegendő az összes adósság kifizetéséhez (II. 43). Az álomfejtők klienseinek, úgy tűnik, általában nincsenek olyan tartalékaik, amelyek mentesítenék őket a permanens munkavégzés, ill. kereskedelmi vállalkozás kényszerétől.

Ezek a jelenségek a most uralkodó tudományos nézetektől némileg eltérő, negatívabb

⁴⁹ Az antik (római császárkori) városok lakosságának a piaci gazdálkodásban elfoglalt helyéről, ill. jelentőségéről vö. A. H. M. Jones: *The Roman Economy*, 35 skk.; 114 skk.; Keith Hopkins: *Economic Growth and Towns in Classical Antiquity*, in: *Towns in Society, Essays in Economic History*, Cambridge 1977, 35 skk.

⁵⁰ K. Visky: *Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit...* Bonn—Budapest 1983, 85 skk. és az ott közölt irodalom.

képet festenek a keleti provinciák városainak, úgymond, virágzó gazdaságáról, legalábbis a nem földbirtokos csoportoknak gazdasági helyzetéről.⁵¹ Mindazok, akik kívül állnak a *plusiosok* körén: szinte mindennapos gondokkal küzdenek, ki-ki a saját szintjén: de mindenképpen *állandó tevékenységre* volt szükségük egy stabil életszínvonal fenntartása érdekében.

Azoknak köre, akik a nincstelenség (*penia*, *aporia*) szintje fölött, de a földbirtokon alapuló stabil gazdaság (*plusioi*) színvonala alatt helyezkedtek el a városi társadalomban, meglehetősen differenciált lehetett. Magába foglalta a saját műhellyel rendelkező kézművest és az alkalmi munkából élő (ám rendszeresen dolgozó) napszámost. A városi közrendűeknek ezt a csoportját politikailag egybefogta a városi curiából, ill. buléből való kizártságuk és az archónoknak való kiszolgáltatottságuk — gazdaságilag pedig a piaci viszonyoktól való függés, az egzisztenciális létbizonytalanság és

⁵¹ Az i. sz. 2. századi görög városok gazdasági életének optimista értékeléséhez vö. D. Knibbe—W. Alzinger: Ephesos, Das goldene Zeitalter, ANRW II. 7/2. 775 skk. Ezzel az elterjedt állásponttal szemben kritikusabb: H. G. Pflaum: Tendences politiques et administratives au IIe siècle, RÊL 42, 1964, 112 skk.; P. Petit: Le IIe siècle après J. Chr., ANRW II. 2, 359 skk.; főként a már ekkor észlelhető állami beavatkozást tárgyalja J. Béranger: La politique municipale des empereurs... in: Althist. Studien „H. Bengtson”, Historia Einzelschr. 40, 1983, 232 skk.

az állandó munka kényszere. Ezért olyan nyomasztóak az *apraxiával* fenyegető álmok, és ezért oly gyakori az egyes álommotívumokból erre a riasztó lehetőségre való következtetés. Önként adódik ebből az a következtetés, hogy a császárkori keleti (görög) városokban és talán nemcsak Keleten, a szabad és felhasználható munkaerő bőven állt rendelkezésre. Sok volt a fel nem használt kézműipari kapacitás, és ennek következtében jelentős a dolgozni akaró munkanélküliek száma. Amit a Historia Augusta egy Hadrianusnak tulajdonított levele Alexandria lakosságának munkaszeretetéről ír, hogy ott „nemo vivit otiosus”, az alighanem sok más városra is nagyobb mértékben volt jellemző, mint ahogy ma általában feltételezik.⁵² Nem egy olyan jelenséget, amelyet a római városi lakosság munkátlanságának tulajdonítanak, inkább a *munkanélküliség* fogalomkörébe kellene utalni. Ennek fényében megnövekedett jelentőséget nyer Suetonius ismert anekdotája Vespasianusról, aki egy munkaerő-megtakarító mechanikai szerkezetet azért nem volt hajlandó alkalmazni, mert veszélyeztette volna a kisemberek, a *plebecula* ellátását (Suet.: Vesp. 18, 2).⁵³ Ezt a képet

⁵² SHA Quadr. Tyr. 8, 5: (Aegyptus)... civitas opulenta dives, fecunda, in qua nemo vivat otiosus...

⁵³ Suet. Vespasianus 18, 2 értelmezésének vitájához vö. P. A. Brunt: Free Labour and Public Works at Rome, JRS 70, 1980, 81

igazolja Plinius levele Trajanushoz, amelyben kifejti, hogy Bithynia városaiban bőven áll rendelkezésre a felhasználható munkaerő: „*Hoc opus multas manus poscit at eae porro non desunt, nam et in agris magna copia est hominum et maxima in civitate*” (Ep. X. 41, 2).⁵⁴ Elhithetővé, ill. saját kora és környezete tapasztalataiból érthetővé teszi Josephus Flavius (Ant. XX. 219 §) azon közlését, hogy Agrippa judaeai király a jeruzsálemi szentély restaurálásához 18 ezer szabad munkást foglalkoztatott, és ezeknek a munkák befejeztekor történt hirtelen elbocsátása közrejátszott a zsidó felkelést megelőző feszült közhangulat kialakításában.⁵⁵ De ugyanez a munkaerő-felesleg teszi jobban érthetővé a II. század igen nagyméretű városi építkezéseit, amelyeknek egyik oka a bőven rendelkezésre álló szabad munkaerő nyújtotta csábító lehetőség — célja pedig a dús felszín alatt lappangó szociális feszültségnek ilyen

skk. — cáfolja L. Casson nézeteit, in: Bull. Am. Soc. of Papyrologists 15, 1978, 43 skk. (Casson tagadja a szabad lakosság munkanélküliségének problémáját); S. M. Treggiari: Urban Labour in Rome, In: P. Garnsey (szerk.): Non-slave Labour in the Greco-Roman World, Cambr., 1980, 48 skk.

⁵⁴ Vö. J. Colin: Pline le Jeune et les cités grecques . . . Historia 14, 1965, 455 skk.

⁵⁵ Josephus: Ant. 20, 9, 7, 219 §, vö. hozzá: H. Kreissig: Soziale Zusammenhänge des jüdischen Krieges, Berlin, 1970, 127 skk.

módon való levezetése.⁵⁶ A saját korának tapasztalatait vetíthette vissza az athéni klasszikus múltba Plutarchos is (Periklés 12), amikor Periklés nagy építkezéseit a polgárok és különösen a kézművesek munkához juttatásának szándékával magyarázta. Ez a feltételezés — ismerve az Akropolis építésében résztvevők szerény számát s az erre utaló forrásanyagot — valóban anakronisztikus. Plutarchos azonban, amikor a klasszikus görög polis világának legnagyobb állami építkezését éppen szociális indokokkal magyarázta: csupán a római császárkor reális viszonyait vetítette vissza egy már akkor távoli görög múltba.⁵⁷ Egy, már tovább vivő, de gondolatnemetünk kereteit szétfeszítő kérdés lenne az, miként változott át a II. század utolsó évtizedeiben még oly bőséges munkaerő-kínálat, sőt túlkínálat alig több mint egy évszázad folyamán oly nyomasztó munkaerőhiánnyá — ismét csak a szabad lakosság körében —, hogy azt kényszerrendszabályok-

⁵⁶ A nagy ókori építkezések szociális hátteréhez (munkaerő-foglalkoztatás) vö. G. Bodei Giglioni i. m. és vele szemben P. A. Brunt álláspontját, JRS 70, 1980, 81 skk.

⁵⁷ Periklés építkezéseinek Plutarchos által feltételezett szociális indokait elveti G. Bodei Giglioni — Plutarchos közléseit az i. e. 4. századi viszonyok visszavetítésének tekintti: E. Ruschenbusch: *Athenische Innenpolitik im 5. Jh. v. Chr.*, Bamberg, 1979, 73 skk.; a római viszonyok visszavetítését hangsúlyozza Bodei Giglioni és F. J. Frost: *Pericles, Thucydides son of Melesias and Athenian Politics*, Historia 13, 1964, 390 skk.

kal kellett munkahelyéhez, *collegium*ához, *corpus*ához hozzákötni és munkára kényszeríteni.⁵⁸ Minket most ezen városi és kézműipari munkaerőbőségnek értékrendi következményei és társadalmi-gazdasági összefüggései fognak érdekelni, ismét csak a vulgáris álomfejtés mindig tanulságos jóslatainak megvilágításában.

12. Ha a munka megélhetést, jólétet ad, hiánya pedig nélkülözést, rossz közérzetet idéz elő: akkor ez a munka *értékes*. Nem azért, mert társadalmi szükségletet szolgál ki, nemesít, vagy éppen a haladást szolgálja: ilyen magasztos gondolatokig a vulgáris álomfejtők nem jutottak el, bár a munka értékes voltának költő és filozófus szószólói Hésiodostól a kynikus vándorfilozófusokig ezeket az emelkedettebb gondolatokat is felvetették.⁵⁹ A vulgáris szemlélet földhözragadottabb: a munka azért érték, mert meg lehet belőle élni, és — kivéve a

⁵⁸ A 4. század munkaviszonyaihoz: A. H. M. Jones: *Roman Economy*, 396 skk.; ua. *The Caste System in the Later Roman Empire*, *Eirene* 8, 1970, 79 skk.; ua. *Later Roman Empire* 411 skk.

⁵⁹ A szabadok fizikai munkájának pozitív értékeléséhez a már idézetteken kívül (RACH s. v. Arbeit, I. Hahn: *Arbeitsorganisation* . . .) vö. még: D. Nörr: *Zur sozialen und rechtlichen Bewertung der freien Arbeit in Rom*, *Zeitschr. f. Rechtsgeschichte*, Rom, Abt. 82, 1965, 67 skk.; Cl. Mossé: *The Ancient World at Work*, London, 1869, 25 skk.

társadalom csúcsaira már feljutott *plusioi kai mega dynamenoi* körét — ebből *kell* megélni. Ahogy Petronius Satyriconjának egy éhenkórász naplopója — némi elidegenítő effektussal, ám találóan — megállapítja: *Nam populus iste minutus laborat at maiores illae maxillae semper Saturnalia augunt* (a kisemberek dolgoznak, azok a nagypofájúak pedig folyton csak Saturnalia-ünnepet ülnének) [Petronius: Satyricon 107].

Tehát a *populus minutus*, a *plebecula*, a *metrioi* köre az, amely dolgozni kénytelen; ideológiai reprezentánsai tehát, köztük az álomfejtők is, minden fizikai munkát értékesnek tartanak, éles ellentétben nemcsak a testi munkának, még a kézművességgel is az egész aktivitáson végignyúló arisztokratikus becsméréssel, amelynek Poseidónios, Cicero és Seneca adta a legmarkánsabb megfogalmazását,⁶⁰ hanem a plebejus állásponthoz közelebb álló vándorszónokok szemléletével is. A foglalkozások és szakmák között vannak persze szennyesek is, ezek a *rhypódeis technai*, mint a vizelettel való bőrcserzés és a szervestrágya-gyűjtés (*kopria synagomenoi* — III. 52), de

⁶⁰ Cicero: De off. I. 42, 150 §; Seneca: Ep. mor. 88, 21 skk.; Poseidóniosra hivatkozva. A munka kétféle értékeléséhez az „ambiente aulico”, ill. „ambiente plebeio” szemszögéből vő. F. M. de Robertis: Lavoro e lavoratori nel mondo Romano, Bari 1963, főként 21 skk.; 49 skk.; 76 skk.

erről is mint a megélhetés forrásáról álmodni, kimondottan kedvező a közrendűeknek (uo.). A *banausos* megjelölés oly megvető volt az egész ókorban, hogy hatása még a közelmúlt német szóhasználatára is kiterjedt: „banausisch” mindez, ami kicsinyes, köznapi, lealacsonyító. Még az önmagát egyébként a *démos* képviselőjének tartó Dio Chrysostomos (Or. 1, 33 §) is gúnnyal szól a *banausosok*ról, mint a leghitványabb tevékenységet folytató elemekről.⁶¹ Artemidorus ezzel szemben csupán a *nehéz testi munka* fogalmát kapcsolja a *banausos*hoz. Kézművesnek fehér ruháról álmodni munkanélküliséget jelent, mert „munka közben az emberek és főként a banausikus tevékenységet folytatók nem szoktak fehér díszköpenyt öltetni” (II. 3 — *u gar pros ergó ontes hoi anthrópoi kai malista hoi tas banausus technas ergazomenoi leukois himatiois chróntai*). Mintha ebben a szembeállításban már megszólalna a munkaköpenyben nehéz fizikai munkát végzők öntudata a hófehér díszruhában ágálókkal szemben.

Az álomfejtő irodalom képviselőinek — és ehhez kapcsolódik az asztrológiai irodalom

⁶¹ ... καί μέντοι (ὁ χρηστὸς βασιλεύς) οὐ τὸν παρὰ τῶν βαναύσων καὶ ἀγοραίων ἀγαπᾷ ἔπαινον, ἀλλὰ τὸν παρὰ τῶν ἐλευθέρων καὶ γενναίων ... A *banausos* szemantikájához vö. D. Rössler: „Handwerker” 3.10. in: Soziale Typenbegriffe... hg. E. Ch. Welskopf, Berlin, Akademie 1981., 3, 203 sk.

értékrendje is⁶² — csak néhány, jól körülhatárolt és nem a termelőmunkához kapcsolódó embercsoportról van kinyilvánítottan rossz véleménye. Erkölcseileg elítélendőek elsősorban mindazok, akik a tömegből élnek (*hoi ex ochlu porizomenoi* — I. 64, 68; II. 15; III. 6, 16 stb.), és ezért annak hízelegni, kedvében járni kénytelenek, s ily módon képmutatókká és hazudozókká válnak; ide tartoznak a színészek, szofisták, rétorok (I. 51; II. 69; III. 4).⁶³ Aki álmában színházba ment, és ott magasztaló (*panegyrikus*) kardalokat hallott: az üres szócséplésnek és becsapásnak esik majd áldozatául, hiszen „a színházakban megszólaló dicsőítő dalok szerzői és a panegyrikus beszédek írói nyereségvágyból másoknak olyan előnyös vonásokat tulajdonítanak, amelyekkel azok nem is rendelkeznek” (I. 56). Hasonlóan lesújtó a véleménye a mimusokról, bohócokról (*gelótopoioi* — I. 76); megvetendőek továbbá a fuvolások, trombitások, rétorok és szofisták, valamint mindazok a hasonszörűek, akik a szájukból élnek (I. 79). Akinek álmában vassá lett a homloka: annak vámszedővel vagy kocsmárossal lesz dolga, mert a szégyentelen emberekről szokás mondani, hogy „vasból van

⁶² Idézi: R. McMullen: *Anc. Soc.* 2, 1971, 105 skk.

⁶³ A „megvetett foglalkozások” jegyzékét adja H. Grassl i. m. 101 skk. és R. McMullen: *Roman Social Relations*, Appendix II., „The Glossary of Snobbery”.

a homlokuk” (I. 23). Az evangéliumi elbeszélésekből is ismert általános ellenszenv a vámszedőkkel (*telónai*) szemben tehát még az álomfejtő irodalomban is kifejezésre jut.⁶⁴ *Aphrodité pandémos* a csepűragóknak, kocsmárosoknak, piaci mérlegelőknek (*zygostatai*), énekeseknek, színészeknek és hetéráknak kedvez (II. 37 p. 142, 5) — ezzel szemben *Aphrodité Urania* a tiszteletre méltó csillagjósokat és álomfejtőket pártfogolja (uo.); mert csak ez a két jóslási módszer megbízható, míg az egyéb jóvendőmondók, mint: pythagoreusok, fizionómusok, kockavetők, tenyérjósok, szellemidézők, vízből, sajtból, szitából jósoló vajások: mind csalók (II. 69). Ebben a meglehetősen tarka, itt-ott bizarr felsorolásban észrevehető egy olyan tendencia is, amely a gyakorlati életben tevékenykedő és ennek során saját szellemi termékeit közvetlenül a piacon értékesítő, szellemi munkájában tehát anyagiilag érdekelt alsóbb szintű értelmiség, ill. részben pszeudo-értelmiség, továbbá a „népi” előadóművészet ellen irányult. Ennek a felfogásnak nyomai felismerhetők Lukianos jó néhány szatírájában (Nigrinos, Démónax, Peregrinus stb.), Martialis fullánkös epigrammaiban és

⁶⁴ A „vámosok” (*telónai*) megvetett voltához vö. Máté ev. 9, 11, Márk 2, 16; Cicero: De off. I. 150 §; Dio Chrys. Or. 14, 14; Lukianos: Nekyia 11, vö. R. McMullen: Roman Social Relations 140.

sajátos módon az asztrológiai irodalom néhány tipikus jóslásában is. „Ha Hermés és Arés (azaz: Merkur és Mars) a Zodiakusnak ugyanazon trigónosán belül kerülnek egymással conjunctióba — írja Vettius Valens (II. 16 p. 74, 10) —, ez mindig agyafűrt cselekedeteket idéz elő. Akik ezen conjunctio jegyében születtek, „grammatikusok, kereskedők, tolmácsok, földmérők, jogászok vagy filozófusok lesznek, azaz csupa rossz jellemű, rámenős, éles eszű hazudozó (*kakotropoi, drimeis synetoi pseustai*).⁶⁵ Ezek a nézetek minden fizikai termelőmunkát, még a legalantasabbat is, elfogadhatónak tartanak, és ebben a vonatkozásban még a retorikus-politikai irodalom (az antik értelemben vett publicisztika) „plebejus” vonulatánál is egyértelműbbek. Viszont a pénzért tevékenykedő, nehezen ellenőrizhető és annál könnyebben korrumpálható értelmiségi és művészpályák képviselőit (köztük az álértelmiségieket és álművészeket is) gyanúval kezelik: így kerülnek azonos negatív elbírálás alá a panegyrikus költők és hivatásos földmérők, jogászok és színészek, tolmácsok és mimusok. Talán nem egészen túlzás az ilyen — jelentőségükben nem túlbecsülendő, de mégis

⁶⁵ Az álomfejtő szerzőhöz hasonlóan szól a színészekről, kardalosokról, kikiáltókról, írnokokról stb. Dio Chrys. Or. 7, 112 sk., ő azonban — ebben már eltérve Artemidorustól — a fizikai munka egyes ágazatait is elítéli.

figyelmet érdemlő — megnyilatkozásokban a hagyományos retorikus értékrendszerrel szembeni plebejus indulatú ellenállás nyomait felismerni. Ebben az értékrendben sajátos helyet foglal el maga az álomfejtő szakember is: mint egy „szakma” művelője, elhatárolja magát a megbízhatatlan jövőmondóktól, tenyérjósoktól és szellemidézőktől, de felháborodik, ha a „tekintélyes arcvonásokat öltő homlokráncoló urak” (*semnoprosoipantes kai tas ophrys anespakotes*) őket a piaci jósokhoz hasonló csavargóknak, vajákosoknak, adománylesőknek titulálják (Bev., 2, 13 sk.). Ez megfelel az alsóbb szintű értelmiség semmiképpen sem egyértelmű társadalmi helyzetének — reális viszonyait tekintve a közrendűek sorában, de aspirációival a lenézve-irigyelt magasabb értelmiség szféráiba törekedve. Ez a nem egyértelmű helyzet és egzisztenciális kötődésük a plebejus csoportokhoz teszi a jósló irodalom alkotásait a vulgáris társadalomszemlélet megismerésének megbízható forrásaivá.

13. A szabadok társadalma alatt elhelyezkedő *rabszolgák* számára az álmok részben a szegény szabadokéhoz hasonló, részben attól eltérő, sőt merőben ellentétes jelentést hordozhatnak. Analóg (ha nem is teljesen azonos) a szabad *humiliores* és a rabszolgák helyzete személyi és jogi, főként büntetőjogi kiszolgálta-

tottságuk tekintetében.⁶⁶ Ellentétes azonban éppen a munka megítélésében. Sajátos, de következetes ellentmondás: azok az álmok, amelyek a szegény szabadoknak nyomasztóak, mert munkátlansággal fenyegetnek — a rabszolgák számára örömhírt hordoznak, a rabszolga voltukkal együtt járó munkától való megszabadulásukat. Akinek álmában lehulltak az ujjai: ha kézműves, munkátlanságtól kell tartania, ha rabszolga, felszabadulását remélheti (I. 54); ha viszont a feje nő meg álmában: ez a szegénynek jó (mert vagyonhoz jut), a rabszolga viszont ilyen álom után nem fog egyhármár felszabadulni (I. 17). Ha egy rabszolga nőnek álmódja magát, számára ez is kedvező, mert a nők általában könnyebb munkát végeznek (I. 50). Az álmoknak igen nagyszámú, több százra tehető motívuma hordoz valamilyen sajátos jelentést a rabszolga számára. Maga ez a tény is igazolja a rabszolgaság intézményének és a rabszolgamunkának nagy jelentőségét a II. századi római birodalom keleti tartományaiban. A római rabszolgaságnak mindmáig utolérhetetlen alaposságú kutatója, J. Buckland állapította meg jó hét évtizeddel ezelőtt, hogy nincs a római jognak olyan intézkedése, nincs a magánjognak olyan ügylete, amelynek jellegét ne befolyásolná az általa érintettek vagy

⁶⁶ P. Garnsey i. m. 126 skk.

benne érdekelték szabad vagy rabszolga volta:⁶⁷ ez nem csak a jogi helyzetre, hanem még az álmok értelmezésére is kihat. Aki kételkednék a Gaiustól Justinianusig terjedő római jogelmélet azon alaptételének realitásában, miszerint „*summa divisio de jure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi*”⁶⁸ — az a római jogtudósok szenvtelen megállapítását Artemidorus Daldianus álomfejtéseiben ellenőrizheti: alig van álombéli motívum, amelynek értelmezését az álmot látó személy rabszolga volta ne befolyásolná. Lépten-nyomon érezzük, hogy egy rabszolgatartó — azaz: a rabszolgaságot a maga lényeges intézményének tudó — társadalom álomfejtőjének művét olvassuk.

Ebben a társadalomban a „közrendűek” általános kiszolgáltatottságán belül a rabszolgák helyzete különösen nyomasztó: minden önkénynek, minden kegyetlenségnek ki vannak szolgáltatva. A büntett megjelölése, ill. erre való hivatkozás nélküli kínzások (*basanoi*) leginkább őket sújtják. Ha egy rabszolga azt álmodja, hogy táncol — rettenetes verés vár rá, amely közben (miként a táncban) egész teste

⁶⁷ J. Buckland: *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 1908, V. 1.; vö. M. I. Finley: *Ancient Slavery and Modern Ideology*, Cambridge 1980, 65 l.

⁶⁸ Gaius: *Institutiones* I. 9; Dig. 3, 1, 5; Iustinianus: *Institutiones* I., Tit. III. praef.

vonaglanl fog (I. 76). Egy rabszolgának álmában merevedése volt — ez szörnyű álmoknak bizonyult. Ura később valamiért azzal büntette, hogy kifeszítve (erre utalt a „merevedés”) oszlophoz kötözte, és kegyetlenül megkorbácsoltatta (I. 78 p. 74, 21 skk.).⁶⁹ Ló sörényéről álmodni mindenképpen rossz dolog: szabad embernek szolgásgot, rabszolgának bilincsbe verést jelent (I. 20), a rabszolgai állapot egyébként is szinonimája a nyomorúságnak (*duleja kai talaipória* — I. 37), másutt a rabszolgaság, szegénység és börtön szerepel azonos kategória gyanánt (*penia, duleia, desmoi* — I. 45). Ezért a rabszolgának mindent meg kell tennie — még szexuális vonatkozásban is —, hogy urának kedvében járjon (II. 33); volt egy rabszolgánő, akinek sikerült urát még feleségétől is elfordítania, és így ura kedvesévé válnia (V. 53). Gyakori a rabszolgák szökése: vannak kedvező álmok, amelyek az álmodónak egy elvesztett értéktárgya vagy egy szökött rabszolgája visszaszerzését jósolják (II. 11, 19 stb.). Az álomfejtő — nyilván a kérdező személy státusától és konkrét óhajától függően — hol a szökött rabszolga felkutatásának eredményességét jövendőli meg (I. 19, 26; II. 11, 35, IV. 1 stb.),

⁶⁹ Ugyanilyen értelemben szól a rabszolgának álombéli táncáról I. 76 (ura majd jól „megtáncoltatja”).

hol a szökést tervező rabszolgáknak jövendőli meg vállalkozásuk sikerét (I. 13). Gyáva és gyors futású állatról (őz, szarvas, nyúl stb.) álmodni — egy rabszolga számára sikeres szökést jelent (IV. 56); szökést tervező rabszolgának előnyös továbbá költöző madárról, pl. fecskéről álmodni: ő is visszatér majd otthonába, hiszen — miként a madár — a rabszolga is természettől fogva szabad (*physeiontas eleutherus* — uo. p. 235, 19). Ebben a vonatkozásban az álomfejtő a római jog elveit követi, amelynek elmélete szerint a rabszolgaság nem a *jus naturale*, a természetjog, hanem a *jus gentium* intézménye.⁷⁰ Még a rabszolgaság viszonyai uralkodnak, de a rabszolgaság struktúrájának már vannak új, a korábbi állapotoktól eltérő vonásai.

Figyelmet érdemel elsősorban a rabszolgák körén belüli erőteljes differenciáltság és mobilitás, a *dulos* helyzetéből való emelkedés megannyi változata, az adott jogi helyzeten belüli mozgás lehetőségei és mindenekfölött: a felszabadulásnak szembetűnően változatos és kedvező kilátásai.

A fizikai munkát végző rabszolgák elsősorban két nagy és — úgy tűnik — egyaránt

⁷⁰ Ezt az elvet hangoztatja pl. Gaius: Inst. I. 50—54, II. 86—94, vö. J. Gaudemet: Esclavage et dépendance . . . Rev. d'Hist. de Droit 50, 1982, 119 skk. A III. század elején Marcianus (Dig. 1, 5, 5, 1) úgy fogalmaz, hogy a rabszolgaság részben a *ius civile*, részben a *ius naturae* körébe tartozik.

jelentős csoportra oszlanak: azokra, akik uruktól kapják munkájuk fejében ellátásukat, és azokra, akik maguk látják el uraikat járadék, az *apophora* beszolgáltatásával (I. 31, 76; III. 41 stb.). Az egyénileg vagy akár csoportosan önállóan gazdálkodó, és gazdájuknak csupán járadékot — éppen az itt említett *apophorát* — szolgáltató rabszolgák típusa mint rendhagyó, kivételes intézmény már az i. e. 4. századi Athénben is ismert volt, és továbbélt a hellénizmus körülményei között.⁷¹ A Róma városában élő rabszolgák között is sok volt a többé-kevésbé önálló, csak járadék fizetésére kötelezett, egyébként szabadon mozgó, a közös rabszolgaszálláson, az *ergastulumon* kívül lakó és gazdaságilag önellátó egzisztencia.⁷² Most azonban, az alternatív egyenrangúnak érzékeltetett párhuzamosság szerint, pl. „akár *apophora*-fizető, akár urának házában élő rabszolgáról van szó” (I. 54) — ezen rabszolgák

⁷¹ Az *apophora* intézményéről I. I. Bieżunska-Małowist: Les esclaves payant *apophora* . . . Journ. of Jur. Pap. 15, 1966, 65 skk.; római viszonylatban: E. Штайерман: Расцвет рабовладельческих отношений . . . Мо. 1964, 166 skk.; P. E. Ляст: К вопросу о соотношении рабского и свободного труда . . . VDI 1963; 2, 99 skk.

⁷² E. M. Stajerman: L'esclavage dans l'artisanat Romain, Dialogues d'Hist. Anc. 11, 1976, 103 skk. — Az agrárterületen dolgozó *vilicus*okhoz: E. Maróti: The Vilicus and the villa-system, OIKUMENE 1, 1976, 109 skk. — A rabszolgákon belüli differenciálódáshoz: J. Česka: Die Differenzierung der Sklaven (cseh nyelven, német rezümé), Praha-Brno, 1959, főként 87 skk.

számszerű súlya mind a városi kézműipar, mind a mezőgazdaság területén megnövekedett: és ez az egész intézmény bizonyos fellazulását is kifejezi.⁷³ Az álomfejtések ezt a két változatot egyenrangúnak tekintik: az egyikből a másikba való átlépés (bár gyakorlatilag az *apophora*-szolgáltató státus előnyösebb volt) nem jelent emelkedést. Akadnak azonban bőven ilyen lehetőségek is.

Rangemelkedés, ha *dulosból* (ez a fizikai munkát végző „közönséges” rabszolga leginkább elterjedt elnevezése) gazdája gyermekeinek nevelője, *paidagógos* lesz (I. 78),⁷⁴ még jobb, ha a gazdaságon, az *oikoson* belül egy munkacsoportnak (II. 68), egy-két, neki is alárendelt személynek (III. 16) vagy éppen az *oikos* valamennyi rabszolgájának vezetője, *oikonomosa* lesz (I. 74). Ezen a helyen egy rabszolgatartó háztartás egész személyzetének belső rangsora megjelenik. Ha valaki történetesen különféle fajta edényekről álmodik: a *xesté* (kb. félliteres kancsó) egyszerű rabszolgát jelent, az *amphorák* a házirabszolgákat (*oiketai*), a tálaló az *oikonomost*, a gabonátároló edények

⁷³ A rabszolgák fegyelmének hanyatlását bemutató jelenséget ismerteti E. M. Штайерман: Кризис рабовладельческого строя, Мо. 1967, főként 173 skk.; vö. ugyanehhez: M. Mazza: Lotte Sociali. . . 155 skk.

⁷⁴ Rabszolgák paidagógos-tevékenységéhez vö. J. Vogt: Sklaverei und Humanität, in: Abh. Ak. d. Wiss. Mainz, 1953: 4.

a háztartás irányítóját (*tamias*) jelképezik. A nagyobb rabszolgatartó háztartásokon belül tehát munkakör és rang szerinti munkamegosztás állt fenn, amelyben — akárcsak a mezőgazdasági rabszolgaság *vilicus*-intézménye révén — megbízhatóbb rabszolgák irányították társaik munkáját.⁷⁵ Emelkedés továbbá, ha a produktív munkakörből a házirabszolgát, az *oiketése*k közé helyezik át (III. 30) — ezt szerzőnk oly jelentősnek érzi, hogy bár az *oiketést* egyértelműen a rabszolgák közé sorolja, nem egy helyen terminológiaiailag is megkülönbözteti a *dulostól*, a fizikai munkát végző rabszolgától (I. 74; II. 56 stb.). Ha egy közönséges rabszolga magát egernek álmodja, *oiketés* lesz belőle; mert amiként az eger, ő is mindenhova beférkőzik, még az éléskamrába is — igaz, hogy emiatt (akár az egernek) neki is állandóan félnie kell (III. 28). Ez a bizalmi helyzet odáig is vezethet, hogy gazdáját teljesen befolyása alá vonja, és „urának urává lesz” (*tu despotu despozei* — III. 16). Ennek érdekében azonban urának minden tekintetben kedvére kell tennie (*charizesthai*); ha álmában isteneknek áldoz, ez a rabszolgát istenhez hasonlító gazdája iránti áldozatosságra inti, amely fel-

⁷⁵ A rabszolgatartó üzemek munkaszervezéséhez vö. Maróti E. tanulmányán kívül (id. 72 j.): N. Brockmeyer: *Arbeitsorganisation*... 137 skk.

tétlenül meghozza jutalmát (II. 33). Hasonló jó kilátásai rabszolgánőnek is lehetnek, csak hogy az ő rangemelkedése — amelynek csúcsa a *pallakis apeleuthera* (felszabadított ágyas) — főként ura nyoszolyáján át történik (I. 74).⁷⁶

A gazda rangja is kihat a rabszolga helyzetére. Ezért kedvezőek az olyan álmok, amelyek előkelőbb háztartásba való jutást vagy akár a császári rabszolgák közé való emelkedést jósolják (*aei eis meizonas oikias metabénai, pollakis de eis basileós aulén elthein* — II. 68 p. 159, 10).⁷⁷ Ezek mind kedvező kilátások, mégsem foglalják magukba a rabszolgaálmok optimumát. Mert jó dolog a császár rabszolgájának lenni, de ijesztő kilátás is: onnan sem a katonának, sem a rabszolgának nem nyílik útja a hazatérésre (I. 26). A rabszolga fő vágya pedig nem az, hogy előkelő uraság — akár a császár — rabszolgája legyen, hanem hogy rabszolgaállapota végleg megszűnjék felszabadulása által.

14. A rabszolgák kedvező változásokra irányuló fantáziáiban abszolút uralkodó szerepe

⁷⁶ Ez különösen gyakori jelenség a veterán katonák *missio honestaját* követő házasságkötések esetében.

⁷⁷ A császári rabszolgasághoz vö.: G. Boulvert: *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire*, Napoli 1970; P. R. C. Weaver: *Familia Caesaris*, Cambridge 1972; H. Chantraine: *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser*, Wiesbaden 1967.

van a *felszabadulás*nak. Alig van olyan álombéli motívum, amely — ha rabszolga álmodja — valamiképpen ne ennek közeli vagy távoli lehetőségére, módozatára, feltételeire utalna. A felszabadulás pedig ebben a környezetben — és ezt nyomatékosan kell hangsúlyozni — nem távoli, utópikus remény, nem váratlan szerencse: hanem a rabszolga részéről joggal elvárható, neki kijáró végcél, amelynek inkább csak időpontja és módozata lehet vitatható, de nem a megtörténte.⁷⁸ Hiszen a rabszolgák — mint erről már szó esett — „természet szerint szabadok” (IV. 56), és előbb-utóbb el is kell nyerniük (mindenkinek személy szerint) a szabadságot. Ennek értelmében: rossz álom az, amely azt közli, hogy nem egyhamar fog felszabadulni (*kakon duló to mé tacheós eleutheróthénai* — I. 17); keserves az is, ha az álmokép még hosszú szolgaságot hirdet (*polló chronó sénainei hypakusesthai* — I. 24). Még az is kedvezőtlen előjel, ha egy rabszolga újszülöttnek álmodja magát, mert gazdája — bár szeretni fogja és elnéző lesz hibáival szemben is, miként gyermekeink iránt elnézők vagyunk — kiskorúnak fogja tekinteni, tehát egyhamar fel sem szabadítja, és akkor mit ér az elnéző bánásmód? (I. 13). A több száz

⁷⁸ G. Alföldy: Die Freilassung von Sklaven und die Struktur der Sklaverei; Riv. di Storia Antica, 2, 1972, 96 skk.; H. Schneider (hg.): Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit, Darmstadt 1981, 336 skk.

motívumhoz kapcsolódó pozitív vagy negatív értelmezésű „felszabadulási álmok” alternatívája tehát nem az, felszabadul-e egyáltalán, hanem hogy ez hamarabb vagy később, kedvezőbb vagy súlyosabb feltételek mellett történik-e meg. Igen kedvező kilátás pl. az, hogy gazdája meghal, úrnője élettársi kapcsolatra lép vele, felszabadítja, a felszabadítási illetéket (a *vicesima manumissionis* összegét) sem vonja le peculiumából, és még pénzzel is ellátja (I. 79, p. 79, 25).⁷⁹

Szembetűnő, mennyire tisztában van Artemidorus és feltehetően sok rabszolga ügyfele is a római rabszolga-felszabadítás minden jogi ágával-bogával. Tudja pl., hogy az informális, *per favorem domini, chariti tón despotón* manu-missionál előkelőbb az, ha *praeco* közbejöttével, nyilvánosan történik, ha *anakérychtheis eleutheros estai* (I. 62), vagy éppenséggel hófehér köntösben, harsonák szava mellett nyeri el szabadságát (I. 56).⁸⁰

⁷⁹ Az ilyen jellegű „kedvezményes” rabszolga-felszabadítások jellegzetes példája Petronius Satyriconjának Trimalchiója, vö. ehhez: R. Henrion: *Satyricon et manumissio per mensam*, *Latomus* 6, 1947, 97 skk. A *vicesima manumissionum*, ill. a váltságdíj elengedésének lehetőségeiről szól: M. Lemosse: *L'affranchissement par le cens*, *Rev. Hist. de Droit* 1949, 164 skk.

⁸⁰ Ezen szertartásokról részletesen l.: S. Tondo: *Aspetti simbolici e magici nella struttura giuridica della manumissio con vindicta*, Napoli 1967; R. Monier: *Contribution à l'étude des rites de la manumissio vindicta*, in: *Studi Albertario* I. 1953, 197 skk.

Még az is előfordulhat, hogy felszabadulásának alkalmából — amint ez szokásos — ércszobrot állíthat (I. 50 p. 47, 20 sk.). Ha egy rabszolga azt álmodja, hogy nyilvánosan feláldozták — „dicsőségesen és nyilvánosan” (*endoxós kai phanerós*) fog felszabadíttatni (II. 51). A szerzőnek egy ügyfele elmondta, hogy rabszolga korában azt álmodta, meglevő nemi szervéhez még további kettő nőtt hozzá (*edoxe tria echein aidolia dulos ón*): ennek megfelelően felszabadulásakor meglevő nevéhez még hozzákapta urának és felszabadítójának személy- és nemzetségnevét, így a római teljes jogú polgárok hármasságát viselheti (I. 45 és V. 91). A megálmodott eljárás pontosan megfelel a polgárjog-adományozással kiegészített felszabadítás eljárásának.⁸¹

Sok álommotívum biztat hamaros felszabadítással, némelyik ennek távoli voltát közli — de alig néhány megfejtés szól arról, hogy az illető rabszolga ebben az állapotában fog meghalni, vagy hogy szabadságát csak szökés útján szerezheti meg.⁸² Azt az újabb kutatásban előtérbe kerülő felismerést, hogy a római rab-

⁸¹ Vö. F. de Visscher: De l'acquisition du droit de cité romaine par l'affranchissement, *Studia et Documenta Hist. et Iuris*, 1946, 69 skk.

⁸² Vö. pl. II. 20, II. 35 p. 132, 20, IV. 5 (rabszolga számára csomóról álmodni: kedvezőtlen előjel a szökés kilátásaira), IV. 56 p. 234, 7.

szolgatartás jellege a császárkorban a tekintetben is átalakult, hogy a rabszolgaság életfogytiglani jellegéből *időleges* — bár még mindig nehéz és szenvedésteli — állapottá lett: az álomfejtő könyv tanúsága egy újabb oldalról világítja meg. Voltaképpen a rabszolga-felszabadítás elterjedése és előrelátható — szinte kiszámítható — volta tette lehetővé az egész intézmény funkcionálását. A rabszolga-felszabadítás átalakulását is figyelembe kell vennünk, ha meg akarjuk érteni a rabszolga-felkelések megszűnését, a rabszolga-ellenállás jellegének, típusainak módosulását, a tömeges rabszolga-fellépésekkel szemben az egyéni terror túlsúlyra jutását a római császárkorban.⁸³

A rabszolga-felszabadítás azonban nemcsak az egész szisztéma stabilitását szolgálta: közvetlen előnyöket is jelenthetett a felszabadítást eszközlő tulajdonos számára. Kivételes kegy, ha a felszabadítás ingyen történik, és a vele járó illetéket (*vicesima manumissionum*) nem magának a rabszolgának kell fedeznie peculiumából. Elterjedt, szinte magától értetődő volt a felszabadított kötelezettsége további szolgálatok tételére.⁸⁴ Többször előfordult álomfejtőnk gyakorlatában, hogy egy rabszolga álmában

⁸³ Vö. ehhez főként G. Alföldy tanulmányát (78. j.).

⁸⁴ Vö. R. Wilinski: *Intorno all'accusatio e revocatio in servitutum*, Studi Volterra II. Milano 1969, 559 skk.; Cr. Cosentini: *Studi sui liberti*, Catania 1948, 272 skk.

katonai szolgálatot teljesített: ezek közül néhányan felszabadultak, „mindazonáltal azonban továbbra is szolgai munkát teljesítettek, és alávetett állapotban maradtak” (*polloi kai eleutheróthentes uden hétton eduleusan te kai hypetagésan* — II. 31 vége). A testrészek álomszimbolikájában a láb rabszolgát jelent (I. 47), mert ennek a testrésznek szüntelenül mozognia, fáradnia kell; a térd és comb viszont a felszabadítottak jelképe — mert ugyanúgy mozognak és fáradnak, mint a láb, de „magasabb szinten”, feljebb helyezkednek el. Hasonlóképpen: a felszabadítottak is ugyanúgy szolgálnak, mint a rabszolgák, csak a társadalmi ranglétrán állnak magasabban. Az pedig teljesen nyilvánvaló, hogy a libertinusok a szabadokhoz képest alantas helyzetben vannak. Ingről (*chlamys*) álmodni: házasságot jelent a férfi számára. Ha fehér volt az ing: vele egyenrangú szabad nőt vesz feleségül, ha bíborszínű: magánál előkelőbbet, ha fekete: felszabadítottat — arról azonban szó sem lehet, hogy rabszolganővel lépjen házasságra (I. 54).

15. Az álomfejtések világában megtett utunkat fejezzük be a társadalom csúcsain elhelyezkedő előkelők, gazdagok, a *plusioi* és *euporoi* körében. Itt azonnal sajátos kettéosztottságot vehetünk észre. Artemidorus társadalmi kategorizálásának keretében különválasztja a „gaz-

dagok”-tól a pénzembereket, azaz: hajótulajdonosokat, nagykereskedőket, bankárokat, pénzváltókat, vállalkozókat, uzsorásokat, a colegiumok és egyéb egyesületek pénzkezelőit (*eranarchai*).⁸⁵ Ez utóbbiak közös vonása, hogy sok pénz forog meg kezükön, sok bér munkást és rabszolgát tartanak (*pollus misthótus trephusi kai sómatón pollón archusi* — I. 48). Ezért sokban hasonlítanak a gazdagokhoz (I. 14). Elvetelésről álmodni: jó előjel a szegénynek, a rabszolgának, az adósnak és mindenkinek, aki szorult helyzetben van — mert váratlan-hirtelen fog ezen helyzetéből szabadulni (mint terhes nő abortus esetén a magzattól); de ugyanez kedvezőtlen a gazdagoknak, a bankároknak, a vállalkozóknak — ezeknek az ilyen álom helyzetük gyökeres változását jelzi. A „bankárok” (*trapezitai*) tehát azonos helyzetben vannak a *plusioi* kategóriájával, mégsem tartoznak annak keretébe. A különbség az, hogy a fent részletezett csoportoknak állandóan tenniük, kockáztatniuk kell valamit vagyonuk megtartásáért — és ebben különböznek a közelebbi megjelölés nélküli, mintegy „főhivatású” gazdagoktól, akiknek sem vállalkozniuk, sem kockáztatniuk nem kell többé gazdagságuk fenntartásáért. Ez

⁸⁵ A görög császárkori városok *eranos*-intézményéhez vö. W. Liebman: Studien zum Antiken Vereinswesen, Stuttgart 1908.

a különbség még határozottabban mutatkozik meg egy további álomfejtésben: ha valakinek álmában megnő a feje, azaz: „nagyfejű” lesz, ez a méltóságot még nem viselő gazdagnak (*plusios udepó arxas*) éppoly kedvező lesz, mint a bankárnak, uzsorásnak és *eranarchés*nek. A gazdag ilyen álom után elnyeri az őt megillető *archét*, még koszorút is tehet a fejére (ettől fog „megnőni”);⁸⁶ a többi kategóriának ugyanez az álom vagyoni gyarapodást, jólétet ígér. Tehát: a bankár és egyéb vállalkozó kategória pénzszerzésre törekszik, számára ez a legfőbb jó, a „gazdag” számára mégsem ez a kedvező kilátás, hanem a rang, a vezetés, az *arché*, a városi tisztség viselése. Ezek a „gazdagok” tehát nem mások, mint a római birodalmi városok arisztokráciája, a *curialisok*, a reménybeli *decuriók*.⁸⁷ Nekik legfőbb, és teljesen elérhető, reális ambíciójuk az, hogy a *patris*nak,

⁸⁶ A „pénzemberek” hol a *plusiosok*kal együtt, hol azoktól elkülönítve, az alábbi csoportosításokban szerepelnek: πλούσιοι, δανεισταί, πραγματευταί, ... I. 14.; πλούσιος οὐδέπω ἄρξας ... δανειστής, τραπεζίτης, ἐρανάρχης I. 17.; τραπεζίται, δανεισταί, ἐρανάρχαι, ναύκληροι, ἔμποροι, I. 35.; “καὶ πάντες οἱ χρήματα συνάγουσιν ...”; ναύκληροι, κυβερνηταί ἔμποροι I. 80.; τραπεζίται, δανεισταί ἐρανάρχαι ... II. 36. — A városi arisztokráciák helyzetéhez vö. P. Garnsey: *Decline of the urban Aristocracy in the Empire*, ANRW II. 1, 229 skk.; A. D. Macro: *The Cities of Asia Minor*, Uo. 7/2, 658 skk., 685 skk.

⁸⁷ A fent idézetteken kívül: W. Langhammer: *Die rechtliche und soziale Stellung der magistratus municipales und decuriones*, Wiesbaden 1973.

a hazának, városuknak archónjai, vezetői legyenek. Az álomfejtőt — és nyilván üzletfelét — ennél nagyobb karrier lehetősége alig foglalkoztatja, *senatori* rangot egyszer sem jósol. De olyan álom sincs, amely a *plusiosként* megjelölt személy további anyagi gyarapodását jósolná: ez bizonyos szinten felül, már csak a vagyonosság veszedelmei miatt is, nem volt kívánatos. Ellenkezőleg: gazdag ember számára jó álom az, ha házából folyó ömlik ki: ez azt hirdeti, hogy városának vezetője lesz, és becsvágyától sarkallva sokat költ a közösségre, házát sokan keresik fel könyörgéssel, és neki módja lesz anyagi áldozatok árán is segíteni (II. 27); ez az utóbbi kilátás — a gyakori kéréseknek kitett társadalmi helyzet — az *archéval* járó presztízs nélkül még igencsak kétségesnek tűnt (vö. I. 24). Szemmel látható: a II. század közepén még tart a római urbanizáció ún. aranykora. Még természetes, hogy az önkormányzatú városok vezetése a leggazdagabb polgárok monopóliuma, és hogy ők ezért a kiváltságos helyzetért jelentős anyagi áldozatokat is hoznak — legalábbis a reprezentáció szintjén és igényével.⁸⁸ A szűkebb hazához, a *polishoz*, a *patrishoz* való viszonyulás ennek a

⁸⁸ Vö. A. D. Macro i. m. 682 skk.; H. Grassl: i. m. 77 skk.; M. Mazza: Sul proletariato urbano in epoca imperiale. Problemi del lavoro in Asia Minore, Sic. Gymn. 27, 1974, 237 skk.; C. P. Jones: The Roman World of Dio Chrysostom, Harvard 1978, 104 skk.

forrásanyagnak a fényénél még szinte felhőtlennek látszik. Az a jólét és konjunktúra, amely a prusai Dio Cocceianus, Aelius Aristides vagy Philostratos műveiből élénk tárul, ezekben az évtizedekben éli utolsó éveit⁸⁹ — és az álomfejtő szinte nem is látszik észrevenni a ragyogást kísérő árnyakat. A II. század közepén — mint más forrásainkból ismeretes — a göröglakta városok élére csaknem mindenütt császári curatorok, *logistés*ek kerültek, s ezek a városi archónok önállóságát erőteljesen korlátozták;⁹⁰ róluk azonban az álomfejtő nem akar tudomást venni: mintha a városi arisztokráciát a saját városi hatalmáról szőtt ábrándjaiban megerősíteni akarná.

Csak itt-ott bukkannak fel apróbb-nagyobb kellemetlenségek lehetőségei, éspedig nem is annyira a császári kormányzat, mint inkább a városi tömegek részéről. Mert megtisztelő a városi rang, az archéval járó tekintély és hatalom, de szerzőnk óva int az *agoranomos*, a piacfelügyelő, ill. általában a közellátási ügyintéző tisztségének elvállalásától. Ez ti.

⁸⁹ C. P. Jones i. m. 41 skk., 56 skk., 67 skk., 71 skk., főként az „alexandriai”, a „prusai”, az „apameiai” és a „tarsusi” beszédek alapján. Vö. továbbá D. Knibbe—W. Alzinger: in: ANRW II. 7/2, 748 skk., 757 skk.

⁹⁰ M. Stahl: Imperiale Herrschaft und provinziiale Stadt, Göttingen 1978; T. Bernhardt: Imperium und Eleutheria, Hamburg, 1972.

irigységet vált ki az *ochlos* részéről, amelyet még bőkezű közösségi adakozással (*epidoseis démosiai*) sem lehet elkerülni (II. 30). A szigorú bíráknál, a gonosz rabszolgatartóknál nem kevésbé félelmetes a megdühödt, erőszakos és magabiztos tömeg: *ochlos biaios kai megalophrón* (II. 27).⁹¹ A tömeg éhínség idején pedig éppen a közellátás vezetőit támadja; ezt a hivatalt tehát jobb elkerülni. A városi tömegek alkalmi zendülései, élelmiszerhiány és drágaság okozta tüntetések és éppen a közellátást intéző városi tisztségviselőkkel szembeni tömeges fellépések — amelyekről a hiányos forrásadatok révén is értesülünk — igazolják az álomfejtő ezen tanácsainak bölcsességét.⁹²

A közellátás intézésének hálátlan és veszélyes volta segít megérteni a gazdagok, a *plusioi* vagyonának jellegét. Zömmel földbirtokosok lévén, vagyonuk — bár alkalmilag veszélyben

⁹¹ A városi tömegek politikai tudatosságát lebecsülő antik ítéletekhez vö. I. Hahn: Zur politischen Rolle der stadtrömischen Plebs... in: W. Seyfarth (hg.): Die Rolle der *plebs* im spätrömischen Reich, Berlin 1969, 39 skk.; R. McMullen: Roman Social Relations 66 skk.; a „tömeg” erőszakosságának itt felhasznált képe antik toposz már Démosthenész óta: De falsa leg. 149 §; vö. még Dio Chrys.: De regno 3, 49 §; Appianos: BC 3, 76 §.

⁹² A császárkori városi közrendű lakosság osztályharcához és szociális ellentéteihez vö. M. Mazza: Sic. Gymn. 27, 1974 i. h.; A. D. Macro: ANRW II. 7/2, 678 skk.: „Social Unrest”; C. P. Jones i. m. 19 skk. („Riot at Prusa”); R. McMullen: Enemies of Roman Order... 163 skk.

foroghatott (vö. pl. I. 14) — mégis kevésbé volt veszélyeztetett a vállalkozók és pénzemberek mindig kockázatnak kitett és áruban vagy készpénzben fekvő értékeinél. Inkább ők vehették el a „csupán nyugodt életre vágyó” (I. 17) és földjükről távozni nem óhajtó kisbirtokosok földjeit, ők űzhették el colonusaikat. A földbirtok különös erőfeszítés nélküli jövedelmezőségét pedig garantálták a II. századra már túlfejlett városok gyakori élelmezési nehézségei, a vissza-visszatérő gabonahiány.⁹³ A „gazdag” földbirtokosok jól jártak, akár bő a termésük, akár gyenge: mert ebben az esetben felferhették az árakat, és legfeljebb az éhező tömeg tüntetéseitől, de nem gazdasági nehézségektől kellett tartaniuk. Jellemzőnek is tekinthetjük, hogy egy Arkadia-beli gazdag birtokos akkor adott a városa (Lykosura) lakóinak dús ajándékot vagyonából, „amikor az idei év gyenge termést hozott” (Syll.³ 800) — talán éppen az éhező városlakók kedélyeinek megnyugtatóására.⁹⁴ Mindez még nem a III. század óta kibontakozó gazdasági válságnak előjele, inkább még a *prosperitas*, az erőteljes és erősza-

⁹³ A városi gazdagok árufelhalmozó és árrágító tevékenységét megbélyegzi pl. Philostratos: Apoll. Tyan. I, 15; további párhuzamok: R. McMullen: *Enemies...* 253 skk.; G. Alföldy: *Röm. Sozialgesch.*³ 164. j. (irodalommal).

⁹⁴ Vö. F. Millar: *The World of the Golden Ass*, JRS 71, 1981, 63 skk.

kosnak, mesterségesen előidézettnek is mondható urbanizálás egyik mellékterméke. A városi élet ezen fellendülésének voltaképpen vesztese a kézművesek, a városi kisegisztenciák: mert felülről nyomják őket az élelmezés nehézségei és költségei — alulról pedig feltöltődnek soraik a felszabadított városi rabszolgákkal, akikből — az őket felszabadító gazdájuk anyagi igényeinek kielégítése céljából is — mi más válhatott, mint kézműves, szatócs vagy bér munkás és napszámos? Ez a kettős nyomás magyarázza meg igazában a városi munkanélküliségnek éppen az álomfejtő irodalomban oly élesen felvetődő problémáját.

*

E tanulmány célja az volt, hogy konkrét anyag alapján mutassa be egy eddig alig használt forráscsoportnak, az álomfejtő irodalomnak, közvetlenül pedig az egyetlen fennmaradt „klasszikus” alkotásának, Artemidorus Daldianus Oneirokritikájának gazdaság- és társadalomtörténeti használhatóságát. Azt az újat, amit ez a forrás nyújt, nyilván nem fogjuk túlbecsülni — de tanulságait mellőzni sem lenne helyénvaló. Szemléletesen érzékelteti elsősorban azt, hogy a vulgáris „mindennapi” társadalmi tudatban a császárkori társadalomnak hagyományosan a köztársaság kora óta továbbélő rendi distinkciói (a rendi tagozódás,

a polgárjog jelentősége) már elvesztették relevanciájukat — sőt még azt a valóban meglepő megfigyelést is tehetjük, hogy a hivatalosan oly magasra értékelt „római polgárjog” a görög városi polgárság egyes csoportjainak szemében szinte degradálásnak, a reá való áhítozás a görög népi tudat meggyalázásának is tűnhetett; ily határozottsággal erre a tendenciára egyik forrásunk sem figyelmeztet. Az új forrásanyag megerősíthet eddig is elfogadott értékeléseket — pl. a városi vezetés arisztokratikus-plutokratikus jellegéről —, de módosítani is készíthet meggyökeresedett felfogásokat, amikor pl. a rabszolgatartó rendszernek a felszabadítás normálissá válása által történt struktúraváltozására, lazulására hívja fel adatainak nyomasztó bőségevel a figyelmet; az álomfejtések még olyan, a kutatásban fel sem vetett jelenségeket is elénk tárnak, mint — többek között — a kézművesek körén belül jelentkező munkanélküliség s a „szegénység” kettős arculata között mutatkozó gazdasági ellentétek.

A szakkutatás az antik társadalmakat illetően gyakran kénytelen megállapítani, hogy számunkra az emelt szintű társadalmi csoportok szólnak meg leginkább, a szegények, az elnyomottak vagy éppenséggel a rabszolgák szava nem jut el hozzánk. A vulgáris irodalom, amelynek egyik jellegzetes terméke éppen az álomfejtés: ezt a hiányt segít némileg enyhíteni.

Aligha tévedünk abban a feltételezésben, hogy az álomfejtő irodalomhoz hasonló jellegű, éppen vulgaritásánál fogva számunkra sajátos módon értékes — bármennyire babonás — agyszülemények a társadalom alsó rétegeinek létére és tudatára vonatkozóan még számos új információval szolgálhatnak.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója

Felelős szerkesztő: Klaniczay Júlia

A tipográfia és a kötésterv Löblin Judit munkája

Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

Terjedelem: 4,15 (A/5) ív — AK 1755 k 8587

HU ISSN 0236-6258

13733 Akadémiai Kiadó és Nyomda

Felelős vezető: Hazai György

